

A KALOTASZEGI TORONYMOTÍVUM MINT IKONIKUS
ÉPÍTÉSZETI JELKÉP

Bevezetés¹

Kalotaszeg² a Kárpát-medence egyik leghíresebb néprajzi tája, amelynek kiemelkedően jelentős a tudományos és művészi reprezentációja és a közgondolkodásban elfoglalt helye.³ „Sikertörténete” egy másfél évszázada zajló összetett folyamat eredménye, amelynek során számos külső és belső tényező és szereplő hatására vált reprezentatívvá e vidék, tapadtak a képzetéhez többletjelentések, alakult ki körülötte egy szimbolikus értelmezési mező, emelkedett a magyar nemzettudat ikonikus tájának rangjára.

A paraszti tárgyi világ esztétikumát az iparművészeti törekvések sodrában a 19. század második felében fedezték fel a korabeli ipari és világiállítások révén és a múzeumi gyűjtemények alapításának lázában. A háziipar kérdése komoly művészetelméleti, tudományos, gazdasági, szociális és oktatási vitákat váltott ki, melyek részeként az elméleti-fogalmi tisztázás során megszületett a „népművészet” új keletű fogalma. A magyarországi kontextusban a kalotaszegi táj és népélet sikeres popularizálása alapvetően járult hozzá magának a „népművészet” fogalmának a megformálásához, tematizálásához.

¹ Hivatkozás erre a tanulmányra: Fülemile Ágnes: A kalotaszegi toronymotívum mint ikonikus építészeti jelkép. In: Ament-Kovács Bence – Eitler Ágnes (szerk.): *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás*. 25–162. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet, 2023.

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-071-0-02>

© 2023 BTK NTI, Szerző(k), Levelező szerző: fulemile.agnes@abtk.hu

Kulcsszavak: négy fiatornyos, harangházas, ácsolt faszervezetű torony, vernakuláris faépítészet, építészeti ikonográfia, nemzeti stílus keresése, Kalotaszeg tájegység, református templomi építészet.

² A tanulmány elkészültét és megjelenését az ELKH SA-35/2021 *Örökségképzés, kulturális emlékezet, identitás* és az NKFI K_22 142797 (NKFI K_22 143295) *Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció* című pályázatok támogatták.

³ A Bánffyhunad és Kolozsvár között mintegy 50 km hosszan elnyúló, tagolt domborzatú vidék több folyó völgy mentén altájakra oszlik. A történetileg változó kiterjedésű, színromán térségekkel körülvett etnikai sziget településeit református magyarok lakják változó arányban keveredve a románsággal és a cigánysággal. A magyarság jelenleg 40 településen mindösszesen 13–14 ezer főt tesz ki. A vidék térszerkezetéről, kapcsolathálójáról, társadalomtörténetéről és a regionális identitás alakulásáról történeti folyamatában és térképekkel illusztrálva bővebben lásd: Balogh–Fülemile 2004: 9–201; 2023: 26–66.

Kalotaszeg kulturális kifejezéseit a paraszti műveltség számos területén – az építészettől a fafaragásig, a hímezéstől a viseletig, a népköltészettől a zenéig és táncig – kimagasló minőség, sajátos stílusról a kifinomultság jellemezte. A 19. század utolsó negyedében a Kalotaszeg iránt megnyilvánuló érdeklődés felkeltésében és a népművészeti háziipar megteremtésében egy helyi származású úri családnak elvülhetetlen érdemei voltak. A Habsburg királyi család és a magyar arisztokrácia egyes tagjainak személyes példája a kalotaszegi népművészeti tárgyak felkarolásában divatot teremtett.⁴ A vidéknek a háziipar, a helyi gazdaság- és turizmus fellendítését szorgalmazó értelmiségiek és üzletemberek által kifejtett promóciója – a monarchia léptékéhez mérten is – kiemelkedően sikeres volt. Látogatták előkelők, közemberek, turisták, megörökítették tudósok, művészek. Kalotaszeg a 20. század első évtizedének művészeire a reveláció erejével hatott, és fontos ihlető forrásává vált a népművészet formavilágából merítkező, a magyar nemzeti stílus kialakítását célzó törekvéseknek. A gödöllői művésztelep vezéralakjainak, a Malonyay-vállalkozás népművészet kötetében részt vevő alkotóknak, a „Fiatalkor” építész csoport tagjainak a munkássága – közülük is elsősorban Kós Károly tevékenysége – elválaszthatatlanul összefonódott a vidék hírnevével. Ezzel összhangban, más néprajzi tájakhoz viszonyítva kiemelkedően jelentős a vidék „magas művészeti” reprezentációja, a festők, írók, grafikusok, fotósok, filmesek által kialakított manifesztatív képe.

Kalotaszeg a megszülető magyar néprajztudomány és a néprajzi muzeológia legkorábbi „kísérleti terepe” is volt. A Kalotaszeg vizsgálati tárgyául választó kutatóknak (etnográfusok, muzeológusok, földrajztudósok, nyelvészek, antropológusok, művészettörténészek, zenekutatók, történészek) elvülhetetlen szerepe volt tudományterületük intézményesülésében.⁵ Kalotaszeg esetében nemcsak a kultúra leírásának elsődleges szintje tölt meg „könyvtárakat”, hanem magának a kutatásnak, a kutatás által konstruált képnek a története is jelentős (Fejős 1998).

Nem hagyható ki a két világháború közötti, valamint az 1940–1944-es rövid „kis magyar világ” szimbolizációs hatása, amikor Kalotaszeg a visszanyert Erdély értékeinek kvintesszenciájaként jelent meg.⁶ A szocializmus időszakában mint „tisztá forráshoz” zárandokolt ide a táncmozgalom első nemzedéke. A revival törekvések kiterjedésével, több kontinenst átívelő nemzetköziesítésével napjainkra Kalotaszeg zenei, tánc- és viseletkultúrája a legreprezentatívabb, legtöbbet

⁴ A Gyarmathy házaspár tevékenységének, a kalotaszegi háziipar megszervezésének, az arisztokrácia szerepének Kalotaszeg felfedezésében terjedelmes fejezetet szentel: Balogh – Fülemile 2023: 78–156.

⁵ Például: Herrmann Antal (Hála 1998) Jankó János (Hála 1993), Bátky Zsigmond (Fejős 2000), Vikár Béla, Bartók Béla, Györffy István, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila és mások.

⁶ Lásd: Balogh–Fülemile 2023: 280–312.

idézett táji stílusává vált a tánczási szubkultúrának. Ennek megfelelően a színpadi és médiamegjelenése – beleértve a közösségi médiát is – kiemelkedően magas.⁷

Ebben a mintegy 170 éve tartó időszakban a külső érdeklődés intenzitása, a vidék és a „nagyvilág” közötti interakció visszahatott a belső folyamatokra, növelte a saját kultúra reflektáltságát, segítette a hagyomány egyes kiemelt elemeinek felértékelődését és erősítette a megtartás és felújítás belső, öntudatos igényét. A kívülről megalkotott toposzok internalizálódtak, mai napig alakítják a régió saját önképét, „különlegességének” tudatát.

E tanulmányban a fent vázolt szimbolizációs folyamatnak egy aspektusát kívánjuk részleteiben megragadni. Kalotaszegnek a magyar nemzeti stílusú építészetre gyakorolt hatásának szerteágazó kérdésköréből egy szűkebb témát, még pontosabban egy formai elemet emelünk ki: – a „kalotaszegi templomtorony” mint építészeti motívumnak az ikonográfiájára fókuszálunk, végigkísérjük jelképpé válásának folyamatát, jelentéskörének alakulását az 1870-es évektől napjainkig.

A „kalotaszegi templomtorony” fogalma

A dolgozatnak nem célja, hogy a magyarországi szakrális faépítészeti témakörét részletesen tárgyalja és az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi ácsolt tornyok alakulástörténetét végigkísérje. Ugyanakkor a tanulmány elején tisztázni szükséges, hogy a „kalotaszegi templomtorony” általános kifejezés alatt egy jellegzetes formai és szerkezeti típus, a harangházas, erkélyes, árkados, ácsolt faszerkezetű, (gyakran) négy fiatornyos, meredek sisakú toronyfelépítmény értendő. A többnyire fazsindellyel (újabbban bádoggal fedett) toronysisak két gúlából tevődik össze. Az alsó rész, a szétterülő „szoknya”, négyzetalapú csonka gúla, amelyből kisudarasodik a felső, többnyire nyolcszögű, szabályos gúla alakú hegyes sisak, amelyet oldalával, ritkábban élével fordítanak az alapnégyzetbe, (a felső rész ritkán kúpforma is lehet). A tetőfedél alsó részének sarkain (sok esetben, de nem mindig) négy kis fiatorony (más néven fióktorony, vagy fiálé) ül. A tetőzet alatti körüljárós, nyitott erkélyes harangház a hang terjedését és egyben a kilátást is lehetővé teszi, így a torony védelmi szerepet is betölthetett, őr- és tűztoronyként is funkcionált. A torony falsíkjához képest a tetőt hordó harangház kissé szélesebben kiugrik, és ez a tömegformálás, továbbá az erkély oszlopainak könyökkötésekkel formált (többnyire) árkádíves osztásai és a deszkamellvéd faragott motívumainak ritmusa, valamint a (változatos formájú, szögletes, ívelt, taréjos) zsindelezés rajzolata a torony díszéül is szolgál.

⁷ Lásd: Balogh–Fülemile 2023: 347–398.

Az ács szerkezetű harangházak toronysisakokat egyrészt a *középkori és kora újkor* *kőépületek kőtornyára ültették rá* (Magyarvalkó/Văleni,⁸ Körösfő/Izvoru Crișului, Bánffyhunad/Huedin, Kalotadámos/Domoșu, Meregyó/Mărgău, Kalotaszentkirály/Sâncraiu, Magyargyerőmonostor/Mănăstireni), másrészt *önálló harangtoronyként, a templom épülete mellett* építették fel (Farnas/Sfăraș és Magyarvita/Viștea haranglábjára még áll, Ketesden/Tetișu 1936-ban, Sárvásáron/Șaula 1933-ban, Magyarbikalon/Biçalatu 1921-ben, Magyarókerékén/Alunișu 1897-ben bontották el a templom nyugati homlokzatánál álló harangtoronyot), harmadrészt *teljes egészében fából épült fatemplomokhoz tartoztak*, amelyeket egykoron kisebb részt magyar (Bábony/Băbiu, Nyárszó/Nearșova, Almástamási/Tamásfalva/Tămașa, Türe/Turea), de jellemzőbben román gyülekezetek használtak (Kalotánadas/Nadășu, Gyerőfalva/Panyik/Păniceni, Kalotabikal/Oláhbikal/Bica, Sztána/Stana, Felsőfüld/Fildu de Sus, Középföld/Fildu de Mijloc, Alsófüld/Fildu de Jos, Farnas, Kiskalota/Călătele, Bocs/Bociu, Egerbegy/Agârbiciu, Malomszeg/Brăișoru, Nagypetri/Petrindu, Türe).⁹ Ezek a 20. századra megmaradt ács munkák a 17–19. században, de jellemzően a 18. században épültek.¹⁰ Több olyan példa ismeretes, amikor a régi templom és fatorony nem élte túl a 19. és 20. század újjáépítési „lázát” és a korábbi épületet a gyülekezetek egy jellegtelenebb pallérépületre cserélték le. A román közösségekben is jellemzően a 20. század folyamán, vagy a 21. század elején nagyobb, bizáncias kőtemplomot építettek, és a megmaradt fatemplomokat – amelyeket nem bontottak el, vagy szállítottak el máshova –, nem használják, esetleg évente csak egy-egy szertartást mutatnak be bennük. (A vidék megmaradt román fatemplomai pusztuló állapotban vannak, a templombelsőt borító 18., 19. századi falképek a beázásoktól évről évre szemmel láthatóan romlanak.)

⁸ A helységnevek első említésekor megadjuk mind a magyar, mind a román névváltozatot. A továbbiakban csak a magyar elnevezést használjuk.

⁹ Nagypetri 17. század elején épült román fatemploma 1966-ban a Kolozsvári Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegében, a Romulus Vuia Parkban lett elhelyezve. A türei fatemplomról, amelyet a bukaresti szabadtéri néprajzi múzeumban (Muzeul National al Satului „Dimitrie Gusti”) helyeztek el és szenteltek fel, a későbbiekben még szó lesz.

¹⁰ Szinte Gábor és fia, László megbízást kaptak a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályától, hogy felméréseket végezzenek Erdélyben. 1912-ben mintegy háromhavi terepbejárással mérték fel a Felszeg, Alszeg, az Almás-patak fő- és mellékágainak, a Kajántó és a Borsa-patak vidékének 20 fatemplomát és harangtoronyát, fotókat, rajzokat, alapos szerkezeti rajzokat készítettek. Munkájukban részletezően feltárják az építés folyamatát, mérnöki tudással értelmezik a tornyok szerkezetét, kronológiai sorozatot állítanak fel (Szinte G. 1913.; Szinte L. 1913).

1. kép: Magyarvalkó középkori eredetű református templomának látványa a Magyar-gerőmonostorról érkező földút felől közeledve (Fotó: Fülemile Ágnes, 1994)

2. kép: A kettős fallal kerített magyarvalkői templom nyugati oldala. A torony és a cinterem erődítésfalának a déli és nyugati oldalán levő fatornyos kapubástyák 1690-ben épültek. A harangházas, körüljárós erkélyes toronysisakot a 18. század eleji tűz után emelték. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2001)

3. kép: A magyarvalkói kerített templomnak a temetőből a cinterembe vezető déli bejárati tornya zsindellyel borított, egyszerűbb, hegyes szoknyás sisakkal, jó arány- és formaérzéssel fióktornyok nélkül épült (Fotó: Balogh Balázs, 2004)

4. kép: Kalotaszék királyi templomának 1762-ben épített tornya a távolból (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

5. kép: Az 1764-ben (egy földrengés után) épült körösfői református templom északi oldala (Fotó: Fülemile Ágnes, 2004)

6. kép: A Bánffyújnyad főterén álló, középkori eredetű református templom déli oldala. A torony kőfala a 15. század elején, sisakja az 1770-es években épült. Az újabb dendrokronológiai vizsgálatok szerint: *„A bánffyújnyadi templomtorony belső falán többfelé láthatók az elbontott egykori födémek gerendafészekai. Az 1. és 2. emeletén lévő faszervezet összes vizsgált tölgyfa eleme 1702/1703 telén, vagy 1703/1704 telén kivágott fából származik, míg a faerkély és fedélfalap vizsgált tölgy elemei mind 1735/1736 telén kivágott fából valók.”* <https://dendrolab.ro/hu/page/Kutatasaink-18>. Letöltés: 2023. 05. 18. A torony eredetileg az erősített templom 1880-as években lebontott kőfalának bástyája volt. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2001)

Az erdélyi és kolozsvári gótikus templomépítézet emlékét őrző népi ács munkák e jellegzetes formai változatának elterjedési területe a Felszegen, az Almásmentén és a Kapus vidékén meglepően és elgondolkodtatóan rajzolja ki annak az egykori nagyobb magyar történelmi vidék településhálójának a fantomképét, ahonnan a magyarság a 17–20. század kataklizmáinak és etnikai folyamatainak következtében a távolabbi, vagy közelebbi múltban eltűnt (pl. Almásszentmária/Sânta Măria, Tamásfalva, Bocs, Meregyó).¹¹

¹¹ Kalotaszeg középkori településhálójáról és a magyarlakta térség határai változásának több évszázados folyamatairól lásd: Balogh – Fülemile 2004: 143–201. A román fatemplomoknak a Kalotaszeg tágabb térségében jellemző formai változatairól áttekintést ad: Szinte G. 1913, és újabban gazdag illusztrációkkal az építészetéről és festett dekorációjáról: Cimpian 2002a, 2002b. Az erdélyi, szatmári, máramarosi, bihari román fatemplomoknak az 1920-as évektől meginduló román művészettörténelmi kutatásainak áttekintése nem feladata e dolgozatnak, csak néhány

7. kép: Meregő gótikus temploma 1506-ban épült. A magyar lakosságát vesztett falu temploma az 1700-as évek végén került a román egyház tulajdonába. A korábban egy viharban ledőlt tornyát, Balogh Antal kolozsvári ác 1824-ben építette újjá. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2003)

Érdemes az erdélyi faépítészet kutatásában megkerülhetetlen Balogh Ilona (1912–1947) művészettörténész, néprajzkutató minden lényeges szempontot kiemelő, 1944-ben írt összefoglalásának egy részletét hosszabban is idézni:

„A kalotaszegi magyar faépítészet legismertebb emlékei a szép árkádos, négy fiatornyos toronyfedelek, a középkori kerített templom legfeltűnőbb díszei. Legrégibb lehet közülük a magyarvalkói, mely a XVIII. század elején készülhetett, midőn a kuruc háborúkban megrongált templomot utoljára kijavították. Régi eredetre vallanak a fatorony szélesebb, súlyosabb arányai, meg a cinterem-kerítés bástyáinak ötletes, egyszerű, tornácos sisakjai is. A magyarvalkói templom egész elrendezésével legszebb példája a kalotaszegi magyar templomtípusnak. A többi árkádos négyfiatornyos toronyfedelek mind könnyedebb, karcsúbb jellegűek,

kutató nevét említjük: Coriolan Petranu, Victor Brătulescu, Atanasie Popa. A II. világháború után Ioan Toşa, Eugenia Greceanu és legfőképpen Ioana Cristache-Panait munkásságát érdemes kiemelni, aki többek között az Almás völgye templomairól is publikált (Cristache-Panait 1969).

8. kép: Magyargyerőmonostor középkori eredetű, a bencés építőhagyományokat őrző templomának egykori kettős nyugati homlokzati torony párjából az északi maradt meg, amelyre az 1830-as években a torony megerősítése után került a toronysisak. Malonyay Dezső 1907-ben írja: *„Külön érdekessége van abban, hogy erre az időmegviselt, sok száz éves romra fölépítették a magyaros új toronytetőt, zöldre füstött harangházzal, piros cserepes sisakkal.”* (Malonyay 1907: 78) (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

9. kép: A damosi templomtorony harangházának az egyik gerendáján az olvasható, hogy bánffyhunyadi ácsok készítették 1857-ben (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

10. kép: A damosi toronysisak ácsolata (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

későbbben is, a XVIII. század folyamán készültek. A motívum, amit felhasználnak, mindig ugyanaz, mégis mindegyik egymástól eltérő, egyéni megjelenésű. Bánffyhunyadi, Magyargyerőmonostor, Körösfő, Damos tornyai igen szép és változatos sorozatot alkotnak. A kalotaszegi magyar faépítézet legjellemzőbb motívuma a négyfiatorony, legismertebb sajátága az árkádos, négyfiatornyos fiatoronysisak. Ezeket a közfelfogás rendszeresen egész Erdély faépítézetével azonosítja, pedig éppen csak a Kalotaszeg vidékére jellemzőek. Ez a típus Kalotaszegen alakult ki, valószínűleg a közeli kolozsvári Szent Mihály templom tornyának hatására, amelyen – ha nem is a nyitott tornác, de – a négyfiatorony megvolt. Erdély egyéb vidékein csak elszórtan találjuk (Marosszék). A rendki-

vül tetszetős új forma innen széles körben elterjedt nemcsak a szomszédos vidékeken, a Szilágyságban, Biharban, hanem az egész Partiumban, különösen a Tisza felső vidékén. A tiszántúli magyar faépítészetnek éppen legkedveltebb sajátossága az újabb eredetű négyfiatornyos harangláb, legtöbbször arkádokkal. De átvették a magas, négyfiatornyos toronyformákat a kalotaszegvidéki és felsőtiszai nemzetiségek, a románok és a rutének is.” (Balogh I. 1944: 508)¹²

11. kép: Kraszna középkori eredetű református templomának 1708-ra elkészült erkélyes, körüljárós harangházának faszervezete (Fotó: Fülemlé Ágnes, 2023)

A kalotaszegi szakrális faépítészet kutatásában újabb előrelépést hozó Miklósi-Sikes Csaba építész, műemléki szakember is határozottan jelenti ki:¹³ „*A négyfiatornyos, arkádos, nyitott galériás fa toronysisak formája a kalotaszegi faépítészet legelesebb sajátossága. Eredete a középkor építészetében gyökerezik, de ezeknek az építőelemeknek egyazon tornyon történő bemutatása, csakis e vidék sajátja.*” (Miklósi – Sikes 1999: 74)

¹² A fiatalon elhunyt művészettörténész, néprajzkutató a faépítészet írott és tárgyi emlékeit áttekintő monográfiájában a négy fiatornyos erkélyes formának a Tiszántúlon való terjedését nemcsak a 16. és 17. századi közös Tisza-vidéki – partiumi – erdélyi református múlttal magyarázza, hanem lehetséges mintaként, közvetítőként megnevezi Nagybánya református templomának 1619-ben épített (1769-ben leégett) tornyát, amelynek mesterét, a Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában álló Farkas Pétert név szerint is ismerni (Balogh I. 1933: 39–40).

¹³ Az összefoglaló tanulmány mellett a helyi emlékek, levéltári és parókiai iratanyagok tanulmányozásával szerzett történeti adatokat falvankénti bontásban adattárba is rendezi (Miklósi – Sikes 1999: 92–116).

12. kép: A krasznai templom harangházának tölgyfából ácsolt, csapolt tartószerkezete a kőtorony falain belül (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

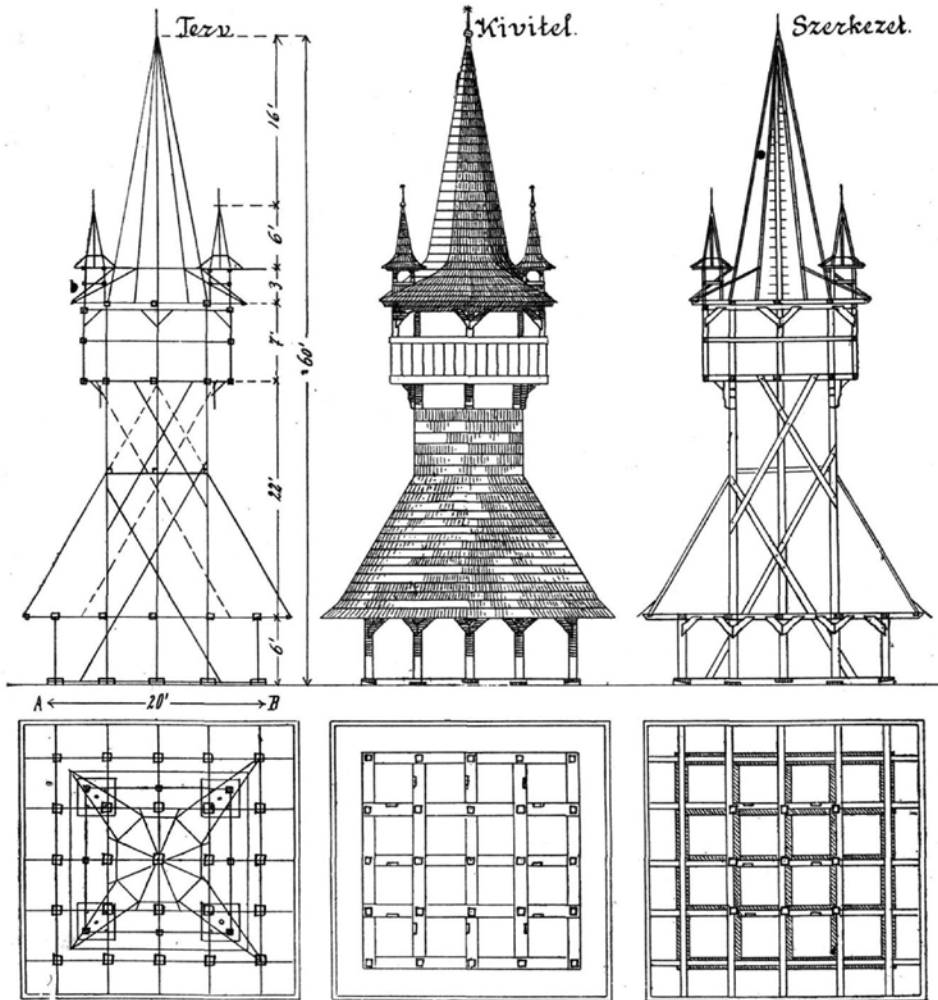
Itt jegyezzük meg, hogy a négy fiatornyos toronysisak előfordulásának európai párhuzamait az északnyugat-német és németalföldi gótikában (főleg Lotaringia, Vesztfália, Flandria területén, lásd pl. az aacheni palotakápolna 1350 körül épült nyugati harangtoronyát), és útvonalát levezetni, – valószínűsíthetően a szászok kapcsolatrendszerén keresztül –, továbbá Kalotaszegen kívüli erdélyi előfordulásait (pl. Nagyszében székesegyházának 1520 körül elkészült, és részben Mátyás király adományából épített toronysisakja, vagy a csíkrákosi templom középkori tornyára 1758-ban ráépített harangház, stb.) végigkövetni egy tipológiai, kronológiai sorozattal, bőven meghaladja e tanulmány kereteit.

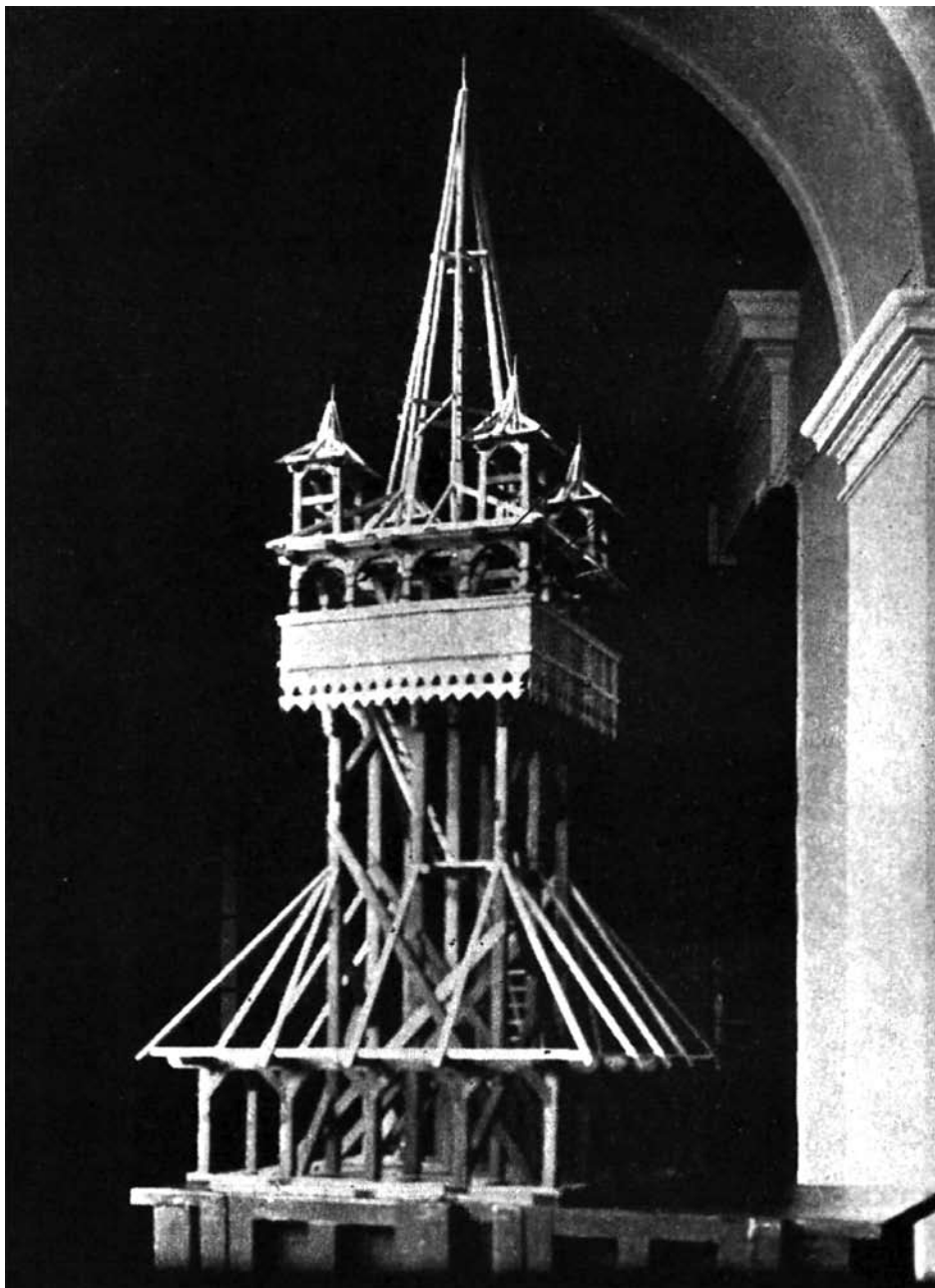
13. kép: Az egykori magyarbikali fa harangtorony, Szinte Gábor fotóján, 1912-ben. A 17. század első felében épült fatornyot 1921-ben bontották el. (Forrás: Szinte G. 1913: 2)

Fatorony. Bikal Kolozs m.

Az ev. ref. egyház tulajdona

14. kép: A magyarbikali fatorony szerkezeti rajza, készítette Szinte Gábor 1912-ben (Forrás: Szinte G. 1913: 4)

15. kép: A magyarbikali harangláb makettjét Szinte Gábor 1:10 léptékben elkészítette, hogy megértse az ácsszerkezet készítésének folyamatát. Az ő és fia, Szinte László által készített rajzok és fotók a Néprajzi Múzeumban vannak, a makettnek nyoma veszett (Tasnádi 2013: 17), de fotója az 1913-ban közölt tanulmányában látható (Forrás: Szinte G. 1913: 7)

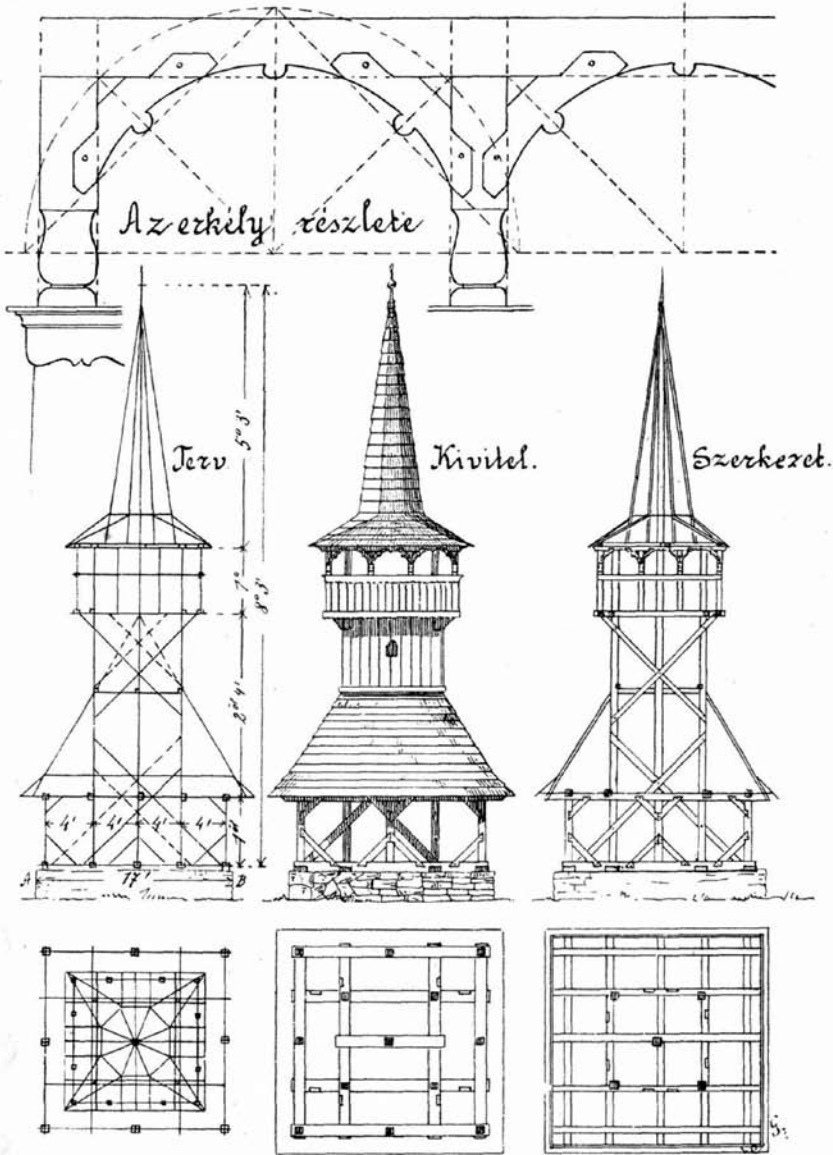
16. kép: Ketséd 1936-ban elbontott régi temploma a hozzá épített nyugati fatoronnyal
(Forrás: Szinte G. 1913: 10)

17. kép: A farnasi harangláb. A középkori templom mellett a 18. század elején tölgyfából épült, kőalapzaton álló, szoknyás harangláb jelentős népi építészeti emlék. Harangjai között van egy 1475-ből származó. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

Fatorony. Farnos. Kolozs m.

Az ev. ref. egyház tulajdona

18. kép: A farnasi harangláb szerkezete Szinte Gábor rajzán (Forrás: Szinte G. 1913: 14)

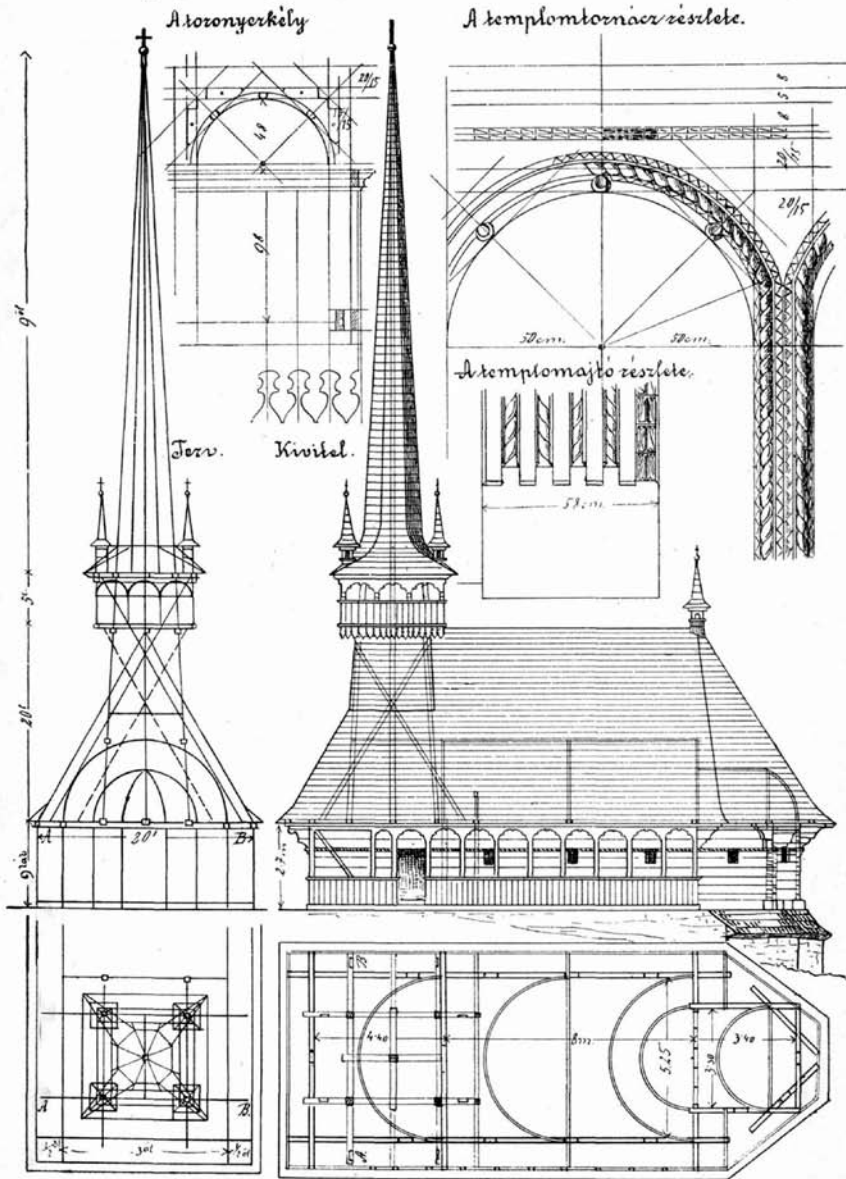

19. kép: A román görögkatolikus fatemplom Panyikon. Épült 1730 körül, a déli bejárati oldalra toldott tornác 1850-ben készült. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2005)

20. kép: A felsőfüldi román görögkatolikus fatemplom, amely a vidék legszebb és legmagasabb tornyú fatemploma, déli oldali bejáráttal, árkaós tornáccal. A bejárat fölötti felirat tanúsága szerint az egregyi Freantj Nicoara és a kendermáli Brudul Petre építette 1727-ben. (Fotó: Fülemile Ágnes, 1995)

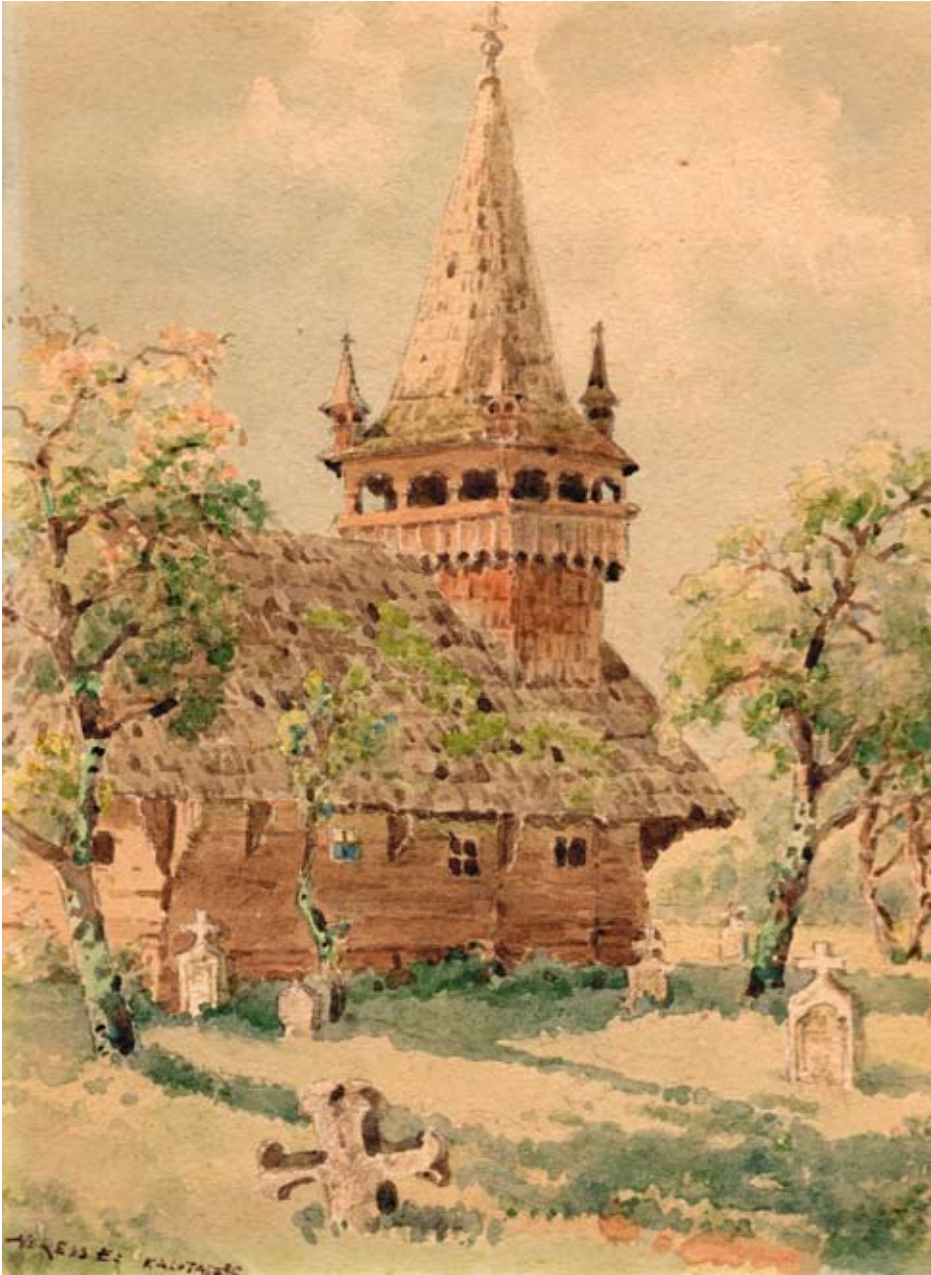
Fatemplom. Felsőfüld. (Kolozs m) A gör. k. egyh. tul.
Anyaga = tölgy. Épült 1727.

21. kép: A felsőfüldi román fatemplom Szinte Gábor által készített szerkezeti rajza (Forrás: Szinte 1913: 18)

22. kép: 18. századi falkép a felsőfüldi román fatemplomban a konkolyt vető ördög alakjával (Fotó: Fülemile Ágnes, 1995)

23. kép: Veress Elemér (1876–1959) orvos, kolozsvári egyetemi professzor, műkedvelő festőnek 1942, 1943 táján készült akvarellje „Kalotaszeg” címmel, a kalotánádasi román fatemplom képével (Magántulajdonban)

A vernakuláris építészeti formák iránti érdeklődés és a kalotaszegi plomépítész felfedezése a 19. század második felében és a 20. század elején

Az 1851-ben a londoni Crystal Palace-ben megrendezett híres Great Exhibition sikere után gombamód szaporodtak a nemzeti és nemzetközi kiállítások és az azokat megkoronázó világkiállítások.¹⁴ Az 1851-es londoni kiállítás óta új mediális szintre emelkedett a nagyvilág és a saját társadalmak kulturális-etnográfiai sokszínűségének a bemutatása.

Az 1867-es párizsi világkiállításon már hangsúlyos volt főleg a tradicionális építkezés, a viseletek és a tánc iránt megnyilvánuló érdeklődés. A kiállítások komplex eszköztárából nem hiányzott az eredeti hangulatokat idéző külső és belső épített környezet impresszív megteremtése sem. A világkiállítás színhelyén, a Champ de Mars-on pazar parkokba helyezett, történeti-etnikus jegyeket hordozó pavilonok, utcák, negyedek sora nyűgözte le a látogatókat. A távoli egzotikus helyszínek hangulatát idéző épített környezetek mellett (például török, egyiptomi, marokkói, mexikói, kínai, japán) az európai nemzeti, etnikai, regionális stílusokat képviselő pavilonok is készültek (például portugál, spanyol, angol, elzászi, svájci, bajor, tiroli, svéd, norvég, holland, orosz, román ortodox). A vernakuláris faépítészet regionális változatai, különös tekintettel az orosz és svájci stílusra, sőt a primitív hajlékok, sátrak iránt megnyilvánuló szisztematikusabb néprajzi érdeklődés is nyilvánvaló volt. A Habsburg Birodalom – osztrák falu néven, M. Weber építész tervei alapján – egy egész épületsoporttal mutatkozott be.

Az 1870-es évektől a modern ipari vívmányok felsorakoztatása mellett egyre inkább felvetődött a gyáripár által veszélyeztetett hagyományos kézműipar és az akkoriban kezdeményezett „új keletű” – de a helyben meglévő tradicionális gyakorlatokra többé-kevésbé építő – háziipari tevékenységek bemutatásának az igénye. Az 1873-as bécsi világkiállításon Jacob Falke kezdeményezésére külön

¹⁴ 1851-ben Londonban Magyarország még nem szerepelt nemzetként, csak 20 magyar gyártó volt jelen. Az 1862-es londoni világkiállítástól kezdve Ausztriával együtt a Magyar Királyság is megjelent a világkiállításokon és a magyar résztvevők számos érmet hoztak haza. 1867-ben a nagyszabású párizsi L'Exposition Universelle következett, majd 1873-ban Bécsben rendezték meg a „világtárlatot”, ahol a magyarok már 1683 érmet és oklevelet kaptak. 1878-ban és 1889-ben Párizsban, 1893-ban Chicagóban, 1900-ban megint Párizsban tartottak világkiállítást, amelyen Magyarország először vett részt önálló nemzeti kiállítóként saját pavilonnal, nagy sikerrel. Magyarország 1904-ben Saint Louisban (Missouri, USA), 1906-ban Milánóban is emlékezetesen szerepelt. (A világkiállításokon történt magyar szereplésekről lásd: Gajdos 1995; Székely 2012.)

néprajzi, népművészeti érdekességeket kiállító „házi ipari” csoport szerepelt.¹⁵ Maga a „házi ipar” kifejezés is ekkortájt született.¹⁶

Az 1873-as bécsi világkiállításnak már volt magyar faluja, amely a soknemzetiségű Magyar Királyságot mutatta be. Négy megépített parasztportájából kettő – egy székely és egy szász ház – az erdélyi részeket reprezentálta a délvidéki horvát és a felvidéki nyitrai német ház mellett, de a magyarokról alkotott romantikus sztereotípiának megfelelően nagy sikerrel működött az alföldi magyar csárda (Sinkó 1989; Lackner 2004: 106), s a programban szerepelt szerb, sokác és román népviselet és szokás-, valamint magyar pásztor- és állatbemutató is.¹⁷ A tervezők szándéka ekkor a soknemzetiségű magyar állam megjelenítése volt.

Bécsben a magyar kiállítás-terület falujának középpontjában egy nagy, az agrártermékek bemutatására szolgáló fából készült kiállítási csarnok, egy templomszerű épület állt, amelynek közepén egy négy fiatornyos, körerkélyes torony magasodott – mint cikkeztek is róla „erdélyi ácsok remeke” –, amely pontosan olyan volt, mintha egy kalotaszegi templom tornya lett volna (24., 25. kép). Azonban ezt ekkor még senki sem nevezte kalotaszeginek. „A torony, amely a falu és a fatemplom fölé emelkedik, szembeötlően mutatja be az erdélyiek által használt nagyszerű épületek szokatlan festői módját” (Sonzogno 1873: 236) – írták a kiállítási lapok. Ez a figyelemre méltó építészeti elem 1873-ban össz-erdélyi szimbólumként utalt az erdélyi magyar templomok, a szász erődtemplomok és román fatemplomok közös formai jellegzetességére. Ne felejtjük, 1873-ban, a bécsi világkiállítás idején még csak néhány év telt el a kiegyezés, valamint Magyarország és Erdély uniója után. Az erdélyi anyag súlya is érzékelteti, hogy az unió ténye fontos hirdetni való politikai „üzenet” volt a Magyar Királyság reprezentatív megmutatkozásában.

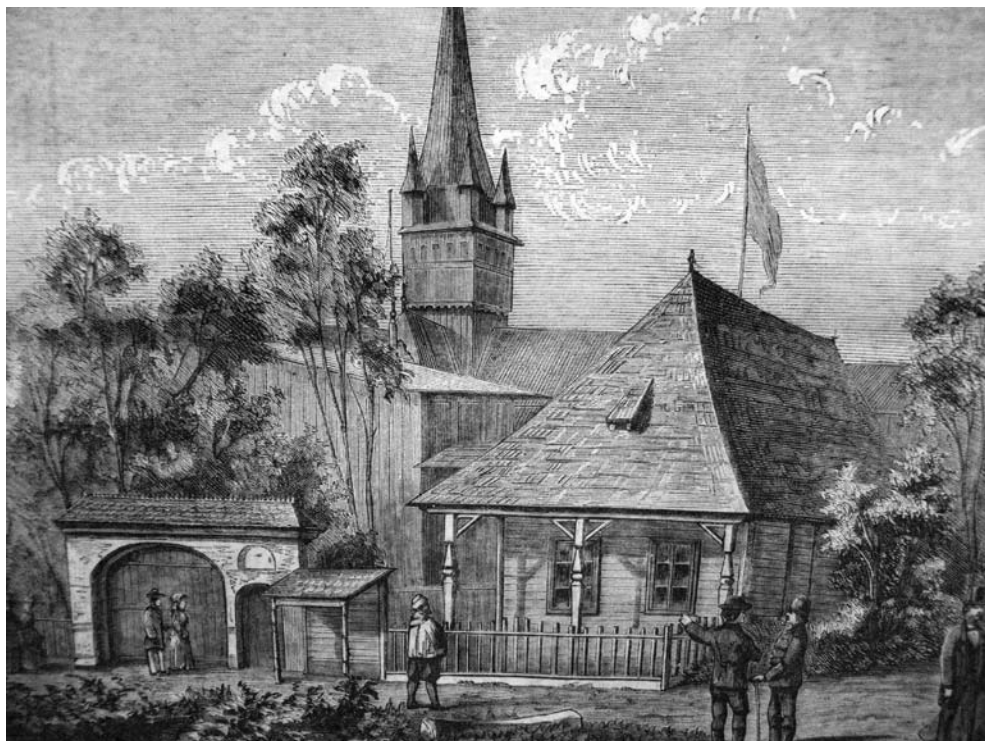
A bécsi világkiállítás összességében az etnikus, nemzeti stílusú építészet és azon belül is a faépítészet iránt megnyilvánuló korabeli érdeklődés látványos megtestesítését hozta. A japán, kínai, török stb. egzotikus pavilonok mellett a regionális

¹⁵ Falke az 1864-ben megalakult bécsi Museum für Kunst und Industrie kurátora, majd 1885-től 1897-ben bekövetkezett haláláig igazgatója volt. A bécsi világkiállításról szóló könyvének XLI. fejezete „Die nationale Hausindustrie” címen mutatja be a háziipari részleget (Falke 1873: 410–419).

¹⁶ Bernward Deneke egy tanulmányában részletesen áttekinti az 1870–1890-es évek német és osztrák szakíróinak munkásságában a háziipar fogalmának jelentésváltozásait. (Deneke 1962, magyar fordításban: Deneke 1980.) A témáról lásd még: Kresz 1968; Sinkó 2004; Fejős 2006. A korszak nagy kiállításai, az iparművészeti szemlélet kialakulása, a háziipar, a múzeumügy, valamint a művész és iparoktatás összefüggéseiről bővebben lásd: Balogh–Fülemile 2023: 68–78.

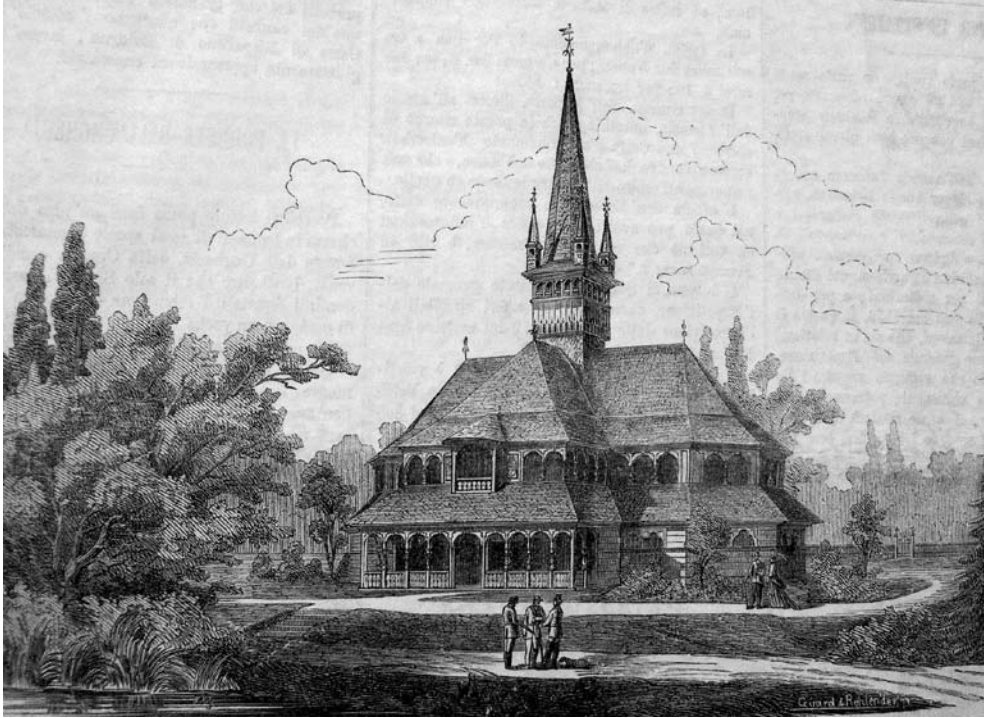
¹⁷ A világkiállítás nagy formátumú, rendszeres hírujságjainak grafikai részletesen illusztrálják a kiállítás látványelemeit, programjait, lásd például: Sonzogno 1873.

népi faépítészet szép példáit építették föl, ilyen volt például az orosz étterem, a svéd halász- és vadászház, a vorarlbergi ház, a svájci ház. Az erdélyi kiállításrészt dicséző cikkben pedig külön is megemlékeztek a székely kapuról: „Az ipar a tudomány és művészetek ezer és ezer látnivalói közepette megállunk egy zsindelelyel borított ház előtt, amely jelenleg a voralbergi, svájci és orosz pavilonok mellett található, s mely előtt egy csodálatosan megmunkált fakapu áll...” (Sonzogno 1873: 236)

24. kép: Az 1873-as bécsi világiállítás magyar „falujának” erdélyrészi épületei, előtérben a székely ház, a háttérben álló tornyos épület az erdészeti és agrártermékek csarnoka („La casa di uno Szekler [Transilvano – Ungherese] nel parco dell Esposizione”. Forrás: Sonzozo 1873: 237)

Ekkorra, az 1870-es évekre a vernakuláris faépítészet iránti érdeklődés mondhatni „benne volt a levegőben”. A romantika idején kezdték felfedezni először a norvégok, Skandinávia, majd Közép- és Kelet-Európa egyes régióinak népies egyházi faépítészetét. Az európai trendnek megfelelően a bécsi központi műemléki bizottság is felfigyelt a témára és a Central-Comission közlönyében jelent meg először cikk az egyházi faépítészetről 1858-ban, majd 1866-ban (Haas – Schulz 1866). (26. kép) A magyar kutatásban Henszlmann Imre és Rómer Flóris indította el

25. kép: Az 1873-as bécsi világkiállítás magyar kiállításterületének központi pavilonja, erdélyi ácsok munkája. Koch pavilonjának tornya és az épület tetejének tagolt, árkádsorral megtört kettős héjazata beszédesen idézi Schulz publikációjának a színérváraljai templomról készült rajzát (lásd a következő képen). („Il Padiglione Ungherese della Direzione demaniale e forestale dello Stato”. Forrás: *Sognozo* 1873: 49)

az MTA megbízásából a faemlékek felmérését Schulz Ferenc építész közreműködésével. Az első magyar nyelvű közleményeik az *Archeológiai Értesítőben* 1864-ben és 1870-ben láttak napvilágot. (A kutatás kezdettől fogva kellő figyelmet szentelt, a rutén, román, és szlovák emlékeknek is.)¹⁸ Valószínűleg ennek a figyelemnek volt köszönhető, hogy az 1873-as bécsi világkiállításon az akkor neves bécsi építész, a Polytechnische Institut (1872-től Technische Hochschule) professzora, Julius Koch (1843–1921) tervezte a magyar erdészeti pavilon központi, tornyos faépületét (Lackner 2004: 106).

¹⁸ A magyarországi fatemplomok korai kutatásában szükséges még említeni Fetzter János Ferenc (1896), Myskovszky Ernő (1904, 1905), Téglás István (1904a, 1904b, 1908), valamint Szinte Gábor (1913) és Szinte László (1913) nevét. A kutatástörténetről bővebben lásd: Balogh I. 1944: 491, 492.

A népies egyházi faemlékek mellett a regionális népi építészet egyéb objektumai iránt is komolyabb szakmai érdeklődés támadt, főleg a svájci, délnémet, tiroli, osztrák alpesi területeken. Az 1840-es évektől jelentek meg építészeti szakmunkák, ipariskolai oktató tankönyvek, amelyek a svájci, fekete-erdei, tiroli faépítést megoldásait terjesztették (Graffenried-Stürler 1844; Eisenlohr 1853; Hochstetter 1857; Varin 1861; Holz 1876; Gottgetreu 1882). Ezek közül is kiemelkedik Ernst Gladbach (1812–1896) a Zürichi Polytechnikum építés professzorának a svájci kantonok faépítkezése történelmi-néprajzi nevezetességeit bemutató alpmunkája, amely gyakorló építési, oktatói, művészi és kutatói szempontokat egyaránt érvényesítő, kiterjedt terepmunkára és feldolgozásra támaszkodott (Gladbach 1868).¹⁹ Gladbach *Der Schweizer Holzstyl...* című munkáját a magyar képzésben is használták.

A korszaknak a történeti stílusok és az ornamentika rendszerei iránt megnyilvánuló művészettörténeti, műemléki, iparművészeti érdeklődése a korábbi történeti korszakok fa- és fachtwerk építkezésének Nyugat és Észak-Európában fennmaradt középkori és kora-újkorai példáira is kiterjedt. Erre példa Augustus Welby Northmore Pugin-nak (1812–1852), a fiatalon meghalt teoretikusnak és tervezőnek, az angol viktoriánus neogótika meghatározó alakjának munkássága, vagy a 19. század egyik legnagyobb hatású német építésének, művészetteoretikusának, a zürichi Polytechnikum tervezőjének és alapító professzorának, Gottfried Sempernek (1803–1879) az anyag és technikai kötöttségeket hangsúlyozó stílustani összefoglalásának, a „Praktischer Ästhetik”-nek (Semper 1863) a faépítést korszakairól és regionális változatairól szóló fejezetei (27. kép).

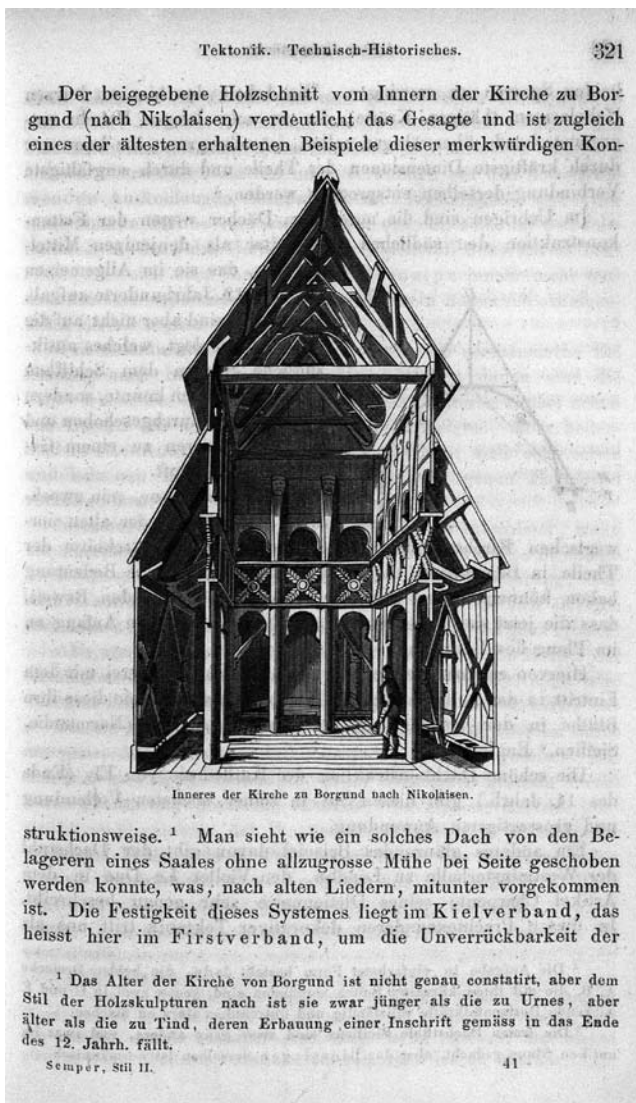
A bécsi világkiállításra küldendő magyarországi tárgyi anyagról is érdemes néhány szót ejteni, amit a faemlékek kutatásában fent említett Rómer Flóris,²⁰

¹⁹ A műről elemzést lásd: Stegmann 2012.

²⁰ A magyar régészet atyjaként számontartott bencés szerzetes, egyetemi tanár Rómer Flóris (1815–1889) a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őre és az Archeológiai Közlemények szerkesztője a hazai kézműipar fejlesztésének elkötelezett híve volt. Az 1867-es párizsi világkiállításra is ő állította össze a magyar anyagot. Ezt követően több írásában is foglalkozott az ipariskolák felkarolásának és egy iparmúzeum létrehozásának gondolatával (Gyarmati 2020: 40, 219, 225).

26. kép: Schulz Ferenc mérnök rajza a szinérváralljai görögkatolikus fatemplomról. A rajz a bécsi műemléki bizottság közlönyében jelent meg 1866-ban. A bécsi világkiállítás erdélyi falujának Julius Koch tervezte központi pavilonja formaképzésének láthatóan köze volt ehhez a korai publikációkhoz, mint forráshoz. (Forrás: Haas – Schulz 1866, 1. melléklet)

27. kép: Borgund (Lærdal község, Vestland tartomány Norvégia) 12. század végén épült fatemplomának belső szerkezeti képe Gottfried Semper: Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik... című művének II. kötetében (Forrás: Semper 1863: 321)

és Xántus János²¹ gyűjtött össze.²² A gyűjtést mint hazafias ügyet az Országos Magyar Iparegyesület felhívására számosan segítették a helyi úri középosztály és az értelmiség tagjai közül (Kresz 1968: 3–7; Lackner 2004: 101–107).²³ Bécset megelőzően Pesten, a maga teljességében állították ki a gyűjtött anyagot. A *Fővárosi Lapok* meg is jegyzi, hogy mint mindenkit, Trefort Ágost közoktatási „minisztert is meglepte a gyűjtemény gazdagsága, mely nagy tanúbizonytságot fog tenni a székelyek, románok és szászok nagy kézügyességéről, ízlésükről és leleményeikről.”²⁴

Ezek a hangsúlyok is érzékeltetik, hogy a 19. század közepének országismereti és „népismeí” érdeklődése elsősorban a magyar királyság nagyobb történeti-földrajzi adminisztratív területi egységeinek különböző jogállású és etnikai hátterű népcsoportjai felé fordult megkülönböztetett figyelemmel, és csak a következő lépés volt egy differenciáltabb, kistáji jellegzetességekben gondolkodó néprajzi megközelítés, amely a kezdeti romantikus szövegcentrikus folklórgyűjtések után a tárgyi kultúra jellegzetességei iránt is nagyobb figyelmet tanúsított. (Ilyen értelemben a székelység, vagy a szászság számontartása megelőzi Kalotaszeg ismertté válását.) A fenti kezdetek után az 1880-as, 90-es években intézményesülni kezdett a néprajztudomány, amelynek egyik első nagy kutatási „projektje” viszont

²¹ A Nemzeti Múzeumon belül a néprajzi tár 1871-ben különült el és 1872-ben kinevezték Xántus Jánost (1825–1894) a természettudományi és néprajzi tár első örvé, amely a néprajzi múzeumügy hazai intézményesülésének fontos első lépése volt. Xántus ugyanekkor, 1872-ben dolgozta ki annak a tárgygyűjtési programnak az elveit, amelynek alapján összegyűjtötték a Bécsbe szánt „népismeí” anyagot. Már a gyűjtés megindulása előtt kifejezte a fontosságát, a „*Bécsben kiállítandó tárgyakat tehát mindenestre vissza kellene hozni s alkalmas helyen fölláttani, hogy azok együtt egy kézműipari múzeum alapját képezzék*” (Xántus 1872: 267).

²² Rómer gyűjtőterülete a Felvidék, Nyugat-Magyarország, Dunántúl és Kalocsa vidéke volt, Xántus Somogyban és a Tisza-mentén és attól keletre Szegeden, Makón, Debrecenben, Máramarosszigeten, a Bánságban és Erdélyben gyűjtött (Gráfik 1997: 22, 23, 35). A Xántus által gyűjtött közel 2000 tárgy között még csak 38 Kalotaszegről származó tárgy volt, lásd: Xántus gyűjtési naplóját a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában (EAD 162, 1351–1389. tételek, közli Gráfik 1997: 25).

²³ A bécsi világiállítás után és annak hatására jelentette meg a Nemzeti Múzeum a gyűjteményébe kerülő anyagról Rómer összefoglalását „Nationale Hausindustrie”/„nemzeti házi ipar” elnevezéssel (Rómer 1875) és Pulszky Károlyét „A magyar házi ipar díszítményei” címen (Pulszky K. 1878). Ez, a kiállítás textiljeiből válogatást bemutató színes chromolithograph illusztrációkkal gazdagon illusztrált album lényegében az első népművészeti kiadvány volt, amely egyben a hazai ornamentika kutatás elindulását is jelentette. Az album Kolozs megyei válogatásában ugyan szerepel bánffyhunyadi (sic) szálvonásos hímzés, de Kalotaszeg neve 'expressis verbis' nem fordul elő a szövegben, és emellett a Kolozs megyei válogatásban is dominál a színgazdag román anyag, mint ahogyan a kiállításra gyűjtött textilek egy jó része is torontáli szerb és román volt.

²⁴ *Fővárosi Lapok* 1873. január 8., 10. évf. 5. sz. 21.

már Kalotaszeg volt. A szemléletben az áttörést jól láttatja a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyarapodási statisztikája, amely egyben beszédesen bizonyítja Kalotaszegnek az akkortájt zajló néprajzi feltárását is.²⁵

E fordulat mögött egy helyi úri pár buzgólkodása áll, amelyet itt részleteiben nem idézünk, csak röviden utalunk rá.²⁶ A Bánffyhunyadon lakó Gyarmathy házaspár (a magyargyerőmonostori lelkész leánya, az író, Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka 1843–1910 és kalotaszentkirályi nemesi származású férje Érsekújvári Gyarmathy Zsigmond 1832–1908)²⁷ aktív, lelkes tevékenységének volt köszönhető a fafaragásra és a már majdnem elfeledett hímzéstechnika, a varrottas felújítására épülő háziipar megalapítása, hálózatának és piacának sikeres kiépítése. Publicisztikák és kiállítások sora teremtett nyilvánosságot a kalotaszegi díszített tárgyak bemutatkozásának, melyek legjelentősebbike az 1885-ös Országos Általános Kiállítás volt, ahol Gyarmathyné egy egész kalotaszegi enteriőrt rendezett be egy zsánerképszerű jelenettel, amelyhez az életnagyságú, eredeti viseletbe öltöztetett szoborszerű, festett arcú babákat a Gyarmathy Zsiga által kezdeményezett bánffyhunyadi fafaragó iskola Ausztriából érkezett vezető tanára faragta.²⁸ Kalotaszeg nevét a monarchia úri közönsége Budapesten ezen a nagy sajtófigyelem közepette lezajlott kiállításon „kapta fel” először (a kiállítás háziipari részének sikere ugyanakkor ösztönzőleg hatott a háziiparról szóló közbeszéd felélénkülésére).

Kalotaszeg sikerének csillaga az 1890-es években még tovább emelkedett. A sikersorozat része volt az 1890. évi bécsi Általános Gazdasági és Erdészeti Kiállításon való szereplés, majd az 1895. évi bánffyhunyadi királylátogatás és hadgya-

²⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya 30 éves fennállásakor összeállított gyarapodási statisztikája szerint (Jankó 1900) a közel 30 ezer darabot számláló gyűjtemény mintegy fele származott Magyarországról. A megyék szerinti kimutatás jól érzékelteti a korabeli néprajzi és háziipari érdeklődés súlypontjait. A gyűjteményben Kolozs megye messze magasan kiemelkedik, s az onnan érkezett 875 tárgy kétharmada (593) kalotaszegi. Második helyen Torontál megye áll (675), harmadik helyen Somogy (560), negyedik Borsod (466, ebből Mezőkövesd 55), utána Nyitra (455), Szeben (415) Torda-Aranyos (381 ebből Torockó 67) stb.

²⁶ Bővebb kifejtését lásd: Balogh–Fülemile 2023: 78–156.

²⁷ Gyarmathyné személyének és életpályájának néprajzi szemszögből történő bemutatását lásd: Hála 1998; Sebestyén 1998a. Gyarmathy Zsigmondnak a kalotaszegi háziiparral kapcsolatos tevékenységéről lásd: Sebestyén 1998b. A tájékozódásban Hála József korabeli publicisztika gyűjteménye is segít: Hála 2006.

²⁸ Az állami támogatással és az „erdélyrészi házi ipar- és iparfejlesztő-egylet” segítségével 1879-ben felállított „gyermekjátékkészítő tanműhelyt”, Schönhut Vilmos szakoktató, egy korábbi osztrák játékszergyár tulajdonosa vezette, kollégája, Hithig Ferenc pedig a faesztergályozást oktatta.

korlat, illetve annak bőséges sajtóvisszhangja.²⁹ Az újságok ekkor már nemcsak rajzokat, hanem fotókat is közöltek, így az új médium segítségével a táj vizuális képe is egyre konkrétabb formát kezdett ölteni az érdeklődők számára. A *Vasárnapi Újság*ban megjelent sajtófotók³⁰ mellett a legelső kalotaszegi témájú képeslapok is Bánffyhunyaddal és Gyarmathyéék körével voltak összefüggésben.

Ezidőben írta Gyarmathyné e sorokat: „*Kalotaszeg vidékét nyaranta sokan keresik fel. A turisták nem rándulhatnak fenségesebb helyre, mint az itteni havasok... Az etnográfusoknak itt van a gyönyörű tájviselet, a sajátos és érdekes házberendezés... És a festőművészek is nagyon érdeklődnek a táj változatos szépsége iránt...*” (Gyarmathy 1896: 34) Arisztokraták, úri turisták, külföldi utazók, etnográfusok, zenekutatók, festőművészek: ők Kalotaszeg első lelkes csodálói és megörökítői. Gyarmathyéék vendégszerető háza innentől kezdve a Felszeg felfedezésének „logisztikai” központja lett.³¹

Kapcsolatban állt Gyarmathyéekkel a kies jegenyefürdői telepen 1890-ben kutatói bázist kialakító Herrmann Antal, az erdélyi módszeres néprajzkutatás megindításának nagy alakja,³² valamint Jankó János, a korszak zseniális fiatal néprajzkutatója is, aki Kalotaszegről a magyar néprajz első, modern szemléletű táji monográfiáját írta meg.³³ Az ő szakértői munkájával készült az 1896-os Ezredévi kiállítás néprajzi faluja, a magyar néprajz első szabadtéri kiállítása,³⁴ amely újabb nagy mérföldkő volt Kalotaszeg hazai népszerűsítésében. A néprajzi faluban kiállítandó tájak közé Jankó természetszerűleg beavagolta az általa oly elmélyülten tanulmányozott Kalotaszeget is. Egy bánffyhunyadi ház felállítását

²⁹ Ferencz József 1895 májusában 5 napot töltött Bánffyhunyadon a teljes vezérkarával a „nagy hadgyakorlat” alkalmával, amelynek helyszíne az Erdélyben fontos stratégiai jelentőséggel bíró Körös – Almás – Nadas – Szamos vízválasztója volt. A királylátogatás alkalmával megpezdült az egész vidék, kicsinosították Bánffyhunyadot. Ferencz József Barcsay Domokos kastélyában kapott lakrészt.

³⁰ A királylátogatás alkalmával a fotókat a sikeres kolozsvári fényképész vállalkozó Dunky fivérek készítették.

³¹ Nem részletezzük azt a kiterjedt, az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb társadalmi és művészi köreit behálózó kapcsolati rendszert, amelyet Gyarmathyné az íróasztala mellől „irányított”. A Gyarmathy házaspár Kalotaszeg háziiparáért végzett tevékenységéről részletesen lásd: Balogh – Fülemile 2013: 78–127.

³² A brassói születésű tudós jelentőségéről a néprajz szaktudományvá válásában és intézményesülésében lásd ifj. Kós K. 1989.

³³ Jankó 1892. Jankó János kalotaszegi kutatásairól lásd: Hála: 1993.

³⁴ A történeti Magyarország tájait 24 – a királyság nemzetiségi arányainak megfelelően 12 magyar és 12 nem magyar – porta képviselte. A házakat a vármegyék a saját költségükön építették és rendezték be.

szorgalmazta,³⁵ amelynek berendezésére magától értetődően Gyarmathynét kérték fel a szervezők.

Témánk szempontjából tekintve azonban még fontosabb, hogy a régiót nemcsak a bánffyhunyadi ház képviselte, hanem a néprajzi falu középpontjában egy négy fiatornyos kalotaszegi templom, a magyarvalkói kerített templom mása állt. (28. kép) A templomtér a néprajzi falu szimbolikus és valóságos központja volt. Építését viták előzték meg, kérdésként merült fel, hogy melyik vidékről származzon, milyen felekezetű legyen a lemásolandó templomépület. Az első gondolatot, hogy egy rutén fatemplomot emeljenek, elvetették,³⁶ és végül a felszegi Magyarvalkó református templomára esett a választás. Emellett az is szólt, hogy miután a háziiparcsarnokban árusítani nem lehetett, a templom piacterén a védőfala mellett „erdélyi mód” szerint vásári bódékat építhetnek.³⁷ A templomot szakrális célra nem szentelték fel, kiállítótérként használták.³⁸

Tehát a bécsi világkiállítás után 23 évvel, 1896-ban, a Városligetben felépített millenniumi kiállítás néprajzi falujának középpontjában egy hasonló torony emelkedett a magasba, mint korábban Bécsben, de már néven nevezve Kalotaszegről származóan. Innentől kezdve, Kalotaszeg egyik legfőbb vizuális szimbóluma, emblémája – legyen szó építészetről, freskóról, plakátról, grafikai illusztrációról, képeslapról, fotóról – a jellegzetes négy fiatornyos templom sziluettje lett.

Szimbolikus, hogy egy újabb „örségváltással”, nyolc évvel a millennium után, 1904-ben, a Saint Louis-i világkiállítás magyar iparművészeti és háziipari csoportja installációjának készítését már egy új művésznemzedék vállalta magára.³⁹

³⁵ A kiállított bánffyhunyadi ház boronafalú, faszindelyes, „négy vízbe rakott”, „mind a négy oldalra egyaránt hajló” tetejű, faablakrácsos szoba-kamra-szoba-tornácvégi kamra elrendezésű épület volt.

³⁶ A kiállítási előkészületek részeként lásd a kassai Myskovszky Viktor festő, művészettörténész (a már említett, a fatemplomokról publikáló Myskovszky Ernő apja) által 1893-ban rajzolt „magyar orosz” görögkatolikus fatemplom rajzát: Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény, leltári szám: R 2634, 2635 (egyiket közli Tasnádi 2013: 5).

³⁷ „A templomot a kolozsmegyei, magyar-valkói templom mintájára a kiállítási alap építtette, mintegy 8000 forint költségen az építkezést a Neuschloss Marczell és Ödön cég végezte.” A védőfalba belemélyítve „24 árúbódé lett elhelyezést, melyet igen mérsékelt bér mellett igen szívesen vettek ki a különböző vidékekről jelentkezett és magukat kizárólag házi ipari cikkek árusítására kötelező vállalkozók” (Kovács 1896: 259).

³⁸ Eredetileg népi munkaeszközök kiállítását szánták ide. Végül Zichy Jenő grófnak az 1895. évi kaukázusi és közép-ázsiai expedíciójáról hozott, a magyar őshazák kutatásával kapcsolatos gyűjteményét mutatták be benne „Ősmagyar emlékek” címmel. (Ez egy jellemző példája volt az őstörténeti és népművészeti érdeklődés korabeli összefonódásának.)

³⁹ A Saint Louis-ban (Missouri, USA) rendezett világkiállítás és olimpiai játékok eseményeinek részeként szervezett interparlamentáris kongresszusra ugyan népes küldöttség utazott ki

28. kép: A millenniumi kiállítás néprajzi falujának templomtere, a magyaralkói református templom másolata, Klösz György felvétele, 1896-ban (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.004 <https://fotok.hu/picture.php?/45813/search/154005> Letöltés 2021. 04. 05.)

A magyar kiállítótér Horti Pál (1865–1907) tervei szerint és irányításával készült.⁴⁰ Horti szükségzavúan így írt saját munkájáról: „*A magyar iparművészeti társulat a »Manufactures Buildungben« kapott 600 négyszögméter helyet. Ezen terveztem és építettem meg azt a négy tornyos magyar udvarházat, melynek udvara és helyiségei kiállított iparművészeti tárgyainkat ölelik fel.*” (Horti 1904: 302) Horti installációjában több-

az USA-ba, New York érintésével Apponyi Albert gróf vezetésével, de Magyarország akkor külön pavilont nem épített, csak az Iparművészeti Társulat kapott megbízást egy művészeti és háziipari csoport bemutatójára.

⁴⁰ A sokoldalú művész a modern magyar szecessziós iparművészet hőskorának egyik vezéralakja volt. A képző-, és iparművészet szinte minden ágában kísérletezően alkotott. A Mintarajziskola után Münchenben, Párizsban, Londonban tanult, az angol „Arts and Crafts” belsőépítészeti törekvések nagy hatással voltak rá. Az 1902. évi torinói iparművészeti kiállításon és az 1904-es Saint Louis-i világhiállításon a magyar csoportot szervezte. (Lásd részletesebben: Horti 1904. Ezen belül is a magyar szereplésről 300–303.)

szőrösen visszatérő elem a kalotaszegi négy fiatornyos körerkélyes árkados torony.⁴¹ (29. kép) A pavilon „hatását még fokozza Kriesch Aladárnak,⁴² festőien tarka nemzeti viseletbe öltözött, templomba menő kalotaszegi népet ábrázoló nagy falfestménye.” Az udvarház bejárati homlokzatát megkoronázó, és a szecessziós kalligráfiájú „Hungary” felirattal egységbe kapcsolt, impozáns festmény „gazdag színhatású kalotaszegi alakjai nagy érdeklődést keltettek” (Horti 1904: 302). A kép háromszögű kompozíciójának tengelye és csúcsa a körösfői templom négy fiatornyos karcsú tornya volt. (30. kép)

Körösfői Kriesch pannóját még később is kiállították. 1906-ban, a milánói világkiállítás idején, amikor a Fischer József, Maróti Géza és Faragó Ödön tervezte szecessziós magyar iparművészeti pavilon leégett és kiállítási anyaga (a gödöllői művésztelep tagjainak teljes enteriőrjeivel, valamint a háziipari teremmel együtt) „teljesen elhamvadt”, a helyére gyorsan felépítettek egy új, szerényebb pavilont.⁴³ A kényszerűség hozta, hogy ebben az új pavilonban állították ki újra Körösfői Kriesch Saint Louis-i képét.⁴⁴ Ugyanakkor a döntés indokolt volt, mert az európai közönség még nem ismerte a festményt. A milánói második pavilonban a tér szűkebb volt, az „Ungheria” felirat a pannó alsó szegmensíve alá került, de Körösfői Kriesch műve itt is kétségtelenül kiemelt szerepet kapott.⁴⁵

A 20. század első évtizedében e jelentős alkalmak, terek, reprezentatív külföldi bemutatkozások, a képnek és megfestett tárgyának szimbolizmusát erősítették: Kalotaszeg magyar népének monumentális ábrázolása ekkor az egész magyar nemzetet, annak spirituális, etikai és művészi alkotó erejét jelképezte.

A kalotaszegi toronymotívum jelképi erejű megjelenésének másik fontos állomása az 1907-ben Pécsen rendezett nagyszabású országos kiállítás, amelynek fővédnökei Frigyes főherceg és Izabella főhercegasszony voltak. A 35 hektáros vásárterületen 56 pavilont építettek fel. A tervezőbizottság elnöke Sikorski Tádé (1852–1940) a lengyel származású építész, iparművész, Zsolnay Júlia férje volt.

⁴¹ „A külső fakerítés, a középütt álló tekintélyes, nagy székely kapu és a négy torony a budapesti Gregersen és fiai cég munkája.” („St.-louisi kiállításunk”, *Magyar Iparművészet*, 1904, 7. évf. 5. sz. 208–215, 213.)

⁴² Választott művésznévén Körösfői Kriesch Aladár (1863–1920), aki az 1900-as évek elején megkezdett kalotaszegi útjainak hatására vette föl a Körösfői nevet 1904-ben.

⁴³ A leégett pavilonról fotókat lásd: Györgyi 1906: 210–211.

⁴⁴ Fotón lásd „A milánói magyar iparművészeti csoportnak újjászületése” című, szerző nélküli cikk, *Magyar Iparművészet*, 1906. 9. évf. 6. sz. 292.

⁴⁵ Ugyanez az alkotás később a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium fogadótermét díszítette. A kép további sorsáról nem lehet tudni, ismeretlen helyen lappang. (Irodalmi utalás: KKA katalógus 238. 319. tétel.) A kép egy nem teljesen egyező, színes nyomású változata megjelent 1930-ban Czákó Elemér és Györgyi Kálmán „A magyaros ízlés” című, 220 oldalas albumának címloldalán (Czákó – Györgyi 1930).

31. kép: Képeslap az 1907. május 15-től szeptember 15-ig Pécsen tartott Országos Ipar- és Mezőgazdasági Kiállítás főbejárataról (Forrás: Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont, Csorba Győző Könyvtár, Pécs. https://mandadb.hu/tetel/508155/A_pecsi_orzagos_kiallitas_fobejarata Letöltés: 2021. 04. 11.)

A szecessziós pavilonok legtöbbjét Pilch Andor (1877–1936) pécsi építész tervezte.⁴⁶ Az építők a kalotaszegi négy fiatornyos, fazsindelyes templomtornyok formai megoldását továbbgondolva egy hangsúlyos fából ácsolt kapuzatot, egyben fogadó épületet hoztak létre. (31. kép) Nemcsak a kiállítás főbejárata, hanem a Jánszky Béla (1884–1945)⁴⁷ és Tátray Lajos (1885–1909)⁴⁸ tervezte háziipari csarnok egyik épületszárnya is Kalotaszeget idézte. A három parasztházból „összszakott” épülettömb egyik szárnya a kiskapuvallal együtt a körösfői Korpos család portájának hasonmása volt.⁴⁹ Jánszkyék e pavilonnal aranyérmeket nyertek.

Az 1904-es Saint Louis-i és az 1907-es pécsi kiállítási installációkon megjelenő Kalotaszeg-utalások nem voltak véletlenek. A 19–20. század fordulóján kezdte Kalotaszeg népéletének festőiségét felfedezni néhány művész. A magyar nemzeti művészet létrehozásának szándékát, a szecesszió ornamentika és iparművészet iránti fogékonyságát és az angol „Arts and Crafts” mozgalom törekvéseit egyaránt felkaroló, saját küldetéses útját kereső fiatal művésznemzedék egyes képviselői 1902–1903 táján kezdtek Kalotaszegre járni.

Az elsők között kell kiemelni Edvi Illés Aladár (1870–1958), a kiváló akvarelista nevét, aki Erdélyben festői témák után kutatva, 1902 augusztusában három hetet töltött Bánffyhunyadon. Ekkor írta egy levelében Koronghi Lippich Eleknek: „Egy dúsgazdag kincsbánya az a Kalotaszeg, amely nem egy nyárna, hanem egy emberéletre nyújt kimeríthetetlen anyagot a művészeknek.”⁵⁰ (Thoroczkai) Wigand Ede (1869–1945) is az iparművészeti iskola elvégzése után már 1902 nyarán járta az

⁴⁶ A fent említett építészekon kívül Ullman Gyula, Kármán Aladár, Tátray Lajos, Jánszky Béla, Fischer József és Maróti Géza vett részt a kiállítás pavilonjainak tervezésében. Fischer, Jánszky és Maróti a művészeti csarnok belsejében megismételték az általuk tervezett 1906-os milánói Nemzetközi Iparművészeti Kiállítás központi csarnokát, melynek homlokzati elemeit Maróti felhasználta későbbi munkáján, a Velencei Biennálé 1909-ben megnyílt magyar pavilonján is.

⁴⁷ Jánszky Béla egy évvel később, 1908–1909-ben Kós Károllyal és Györgyi Dénessel együtt tervezte a magyar szecessziós építészet egyik kiemelkedő opusát, a zebegényi római katolikus templomot, amelynek freskóit Körösfői Kriesch Aladár festette (a zebegényi templom kalotaszegies utalásaira itt nem térünk ki).

⁴⁸ A tragikusan fiatalon, 24 évesen elhunyt építész, iparművész, festő Tátray Lajos hallgatótársával együtt (Kós Károly, Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kozma Lajos) az új utakat kereső építésznemzedék, a „Fiatalok” csoportjához tartozott.

⁴⁹ Ennek a háznak fontos szerepe volt a Malonyay-vállalkozás történetében. A művészek itt szálltak meg, a család vendégszeretét sokan élvezték. A ház és kapujának képe a csoport tagjainak rajzain, akvarelljein nemegyszer megjelenik. A Korpos házról készült ábrázolásokról bővebben: G. Szabó 1998. (A pécsi hasonmás épület egykori létezésére G. Szabó Zoltán hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.)

⁵⁰ Kelt: 1902. augusztus 28. (Jurecskó 1989: 260) Koronghi Lippich Eleknek az OSZK Kézirat-tárában őrzött levelezéséből a Malonyay-vállalkozás idején keletkezett, neki címzett levelekből közül válogatást Jurecskó László (Jurecskó 1989).

országot és elkalandozott Kalotaszegre és a Székelyföldre is.⁵¹ 1903-ban már Undi (Springholz) Mariska (1877–1959) is ott volt Körösfőn, Mákón és Jegenyén.

32. kép: Edvi Illés Aladár: „Körösfő, Kalotaszeg”, megjelent Lyka Károly „A falucska temploma” című cikkének (Lyka 1904a) illusztrációjaként (Forrás: *Művészet*, 1904. III. évf. 2. sz. 100)

Koronghi Lippich Elek, (1862–1924) művészeti író, kultuszminiszteri főtanácsos, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Képzőművészeti Ügyosztályának nagy befolyású osztályvezetője felismerve a lehetőséget, 1903-ban már konkrét megbízással küldte vissza Edvi Illést Kalotaszegre. Júliusban K. Lippich maga is felkerekedett, és Kriesch Aladár festővel együtt,⁵² hármásban eltöltöttek néhány napot Kalotaszegen, elsősorban Körösfőn. Ennek az útnak volt köszönhető, hogy még az év végén a *Magyar Iparművészetben* megjelent két kiemelten fontos, „programadó” cikk, K. Lippich Elek „Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg” (K. Lippich 1903) és Kriesch Aladár „Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?” (Kriesch 1903) című írása Kriesch és Edvi Illés mintegy hatvan illusztrációjával.⁵³ Eszmefuttatásuk

⁵¹ Míg a névadójaként Torockót, addig otthonául Marosvásárhelyt választotta, ahol 1907 és 1914 között élt és alkotott (a neve többféle írásmóddal szokott előfordulni, itt azt a névváltozatot használjuk, amit Wigand maga használt ezidőben).

⁵² Kriesch Aladárnak rokonsága volt Kolozsvárt, már az 1890-es években kapott megbízatásokat Erdélyben. Diódon 1895 nyarán Kriesch és barátja, Nagy Sándor körül művésztelep-féle alakult, a gödöllői telep előzményeként. 1899-ben Kriesch pedig már megfestette a „Templomozók Körösfőn” című olajképét (KKA katalógus 225. 210. tétel, ismeretlen helyen).

⁵³ *Magyar Iparművészet*, 1903. 6. évf. 6. sz. 244–284.

lényegében az akkoriban Kriescht és nemzedékét lenyűgöző Ruskini-Morrisi⁵⁴ művészet- és életszemlélet elveinek összefoglalása volt Kalotaszeg példáján. Ahogyan 1904-ben Dömötör István, a *Magyar Iparművészet* szakírója néhány számmal később reflektálva K. Lippich és Kriesch cikkeire sommásan összegezte, a ruskinizmus lényege „*az élet megszépítése, a művészet által, az élet minél több területén, [...] célja az eleven élet, s az ember úgy, ahogy hétköznapjait éli: a műhelyben, otthon, az utcán*”. S ez a ruskini tanítás „*nem is új, mert hisz így élünk már emberemlékezés óta, – mondhatná egy kis ruskini terület: Kalotaszeg.*” (Dömötör 1904: 34)

Kalotaszeg idillinek látott, művészettel telített, esztétikus világa tehát, (már ekkor, a Malonyay-féle népművészet kötet 1907-es megjelenése előtt három évvel) ikonikus megtestesülésévé, metaforájává vált mindazon értékeknek, amit az ugyane tájt Gödöllőre kiköltöző művészek⁵⁵ lenyűgözőnek találtak, ebben a Magyarországot mintegy félévszázados késéssel elért gondolatkörben.

Itthon az angol iparművészeti mozgalom vezető művészenek, az Arts and Crafts Society elnökének, Walter Crane-nek a Budapesten megrendezett kiállítása hatott revelatív erővel.⁵⁶ Ennek kapcsán 1900-ban az angol művész maga személyesen is járt nemcsak a fővárosban, hanem Erdélyben is, ahol Kolozsvárra, Torockóra és Kalotaszegre jutott el.⁵⁷

A Crane-nel együtt berobbant művészi látásmód és a ruskini tanok érzékeny befogadó talajra hullottak itthon. Geőcze Sarolta 1903-ban több mint 400 oldalas könyvet jelentetett meg Ruskintól és Ruskinról (Geőcze 1903). Kriescht különösen megfogták az említett tanok. „*Aladár is, mint az északiak több reprezentánsa, nagy érdeklődéssel, szinte lángolással és benső meggyőződéssel vetette magát e mozgalomba*” (Nagy S. 2005: 89), *Ahogy W. Morris áthajózott Izlandba az ösger-*

⁵⁴ John Ruskin (1809–1900) író, kritikus, filozófus és William Morris (1834–1896) képző-, és iparművész, költő, az angol preraffaelita testvériség és „Arts and Crafts” mozgalom vezető alakjai, művészeteteoretikusai.

⁵⁵ Kriesch Aladárék 1901-ben költöztek Gödöllőre, 1903-ban szövökola szervezésébe fogtak. A gödöllői művésztelep megalakulása évének 1904 tekinthető.

⁵⁶ Az Iparművészeti Társulat által 1900 októberében az Iparművészeti Múzeumban Walter Crane (1845–1915) több mint hatszáz alkotásából rendeztek gyűjteményes kiállítást. A századforduló brit – magyar művészi kapcsolatairól, a preraffaeliták hatásáról, az 1893-tól megjelent angol *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Arts* magazin nemzetközi hatásáról az iparművészet, grafika, építészet új irányainak terjesztésében és magyarországi recepciójáról lásd: Sármany Parson 1988; Keserü 1990; Ernyei 1999 vonatkozó tanulmányai.

⁵⁷ Walter Crane Kovács János kolozsvári unitárius kollégiumi professzor meghívására, és bárati kalauzolásával látogatta meg a vidéket. Bánffyhunyon Gyarmathyéknál töltött egy szívélyes napot. Crane a kolozsvári házigazdáját, köszönő sorok kíséretében, egy kedélyes karikatúrán örökítette meg (közli: Kós K. 1924: 53, 54).

mán kultúra motívumaiért, úgy ment ő is és eljárta Erdély népművészeti szigeteit, a mi Izlandunkat” (Nagy S. 2005: 91).

Kriesch Aladár 1903 óta egyre többet rándult át Kalotaszegre, s az évek során rendszeresen vissza-visszatért. A vidék varázsa annyira megfogta, hogy amikor csak tehetett, odasietett, főleg Körösfőre, „Korpos-gazdáékhoz”.⁵⁸ Nagy Sándor (1868–1950) a pályatárs és barát, az 1935 körül írt visszaemlékezésében, amelyben Körösfői Kriesch Aladárnak állított emléket, így fogalmazta meg Kalotaszeg varázsát:

„Aladár úgy tudott lelkesedni rajtuk és olyan otthon érezte magát közöttük, mint sehol, azért is választotta művésznévül a Körösfőit, mert ez volt az összes Szögek között a legeredetibb és legszebben fekvő község. Boldogtalannak érezte magát, amelyik évben nem mehetett közéjük. Hogy mennyi magyarságot szívott így magába, meglátszanak képein.” (Nagy S. 2005: 91)

Kalotaszeg élménye Körösfői Kriesch Aladár képzőművészeti (festmények, grafikák, muráliák) munkái mellett sokoldalú iparművészeti munkásságán, bútorain, szönyegein, enteriőrökbe tervezett tárgyegyüttesein is visszaköszön. Sőt nemcsak ceruzát és ecsetet, hanem tollat is ragadott, hogy Kalotaszegről írjon, vagy ismeretterjesztő előadásokat tartson. Mint annyi más kortársát, Körösfői Kriescht is megihlették a kalotaszegi fafaragók és ácsok jellegzetes munkái, a fejfák, kiskapuk és a fiatornyos, harangházas templomok. Számára azonban ezek nemcsak tetszetős ornamensek, dekoratív formák, vagy kelendő zsánertémák forrásai voltak, hanem mélyebb szimbolikus jelentést hordoztak.

A kerepesi temető árkádsorának négy kupolája közül az egyikbe Körösfői Kriesch tervezett 1909-ben mozaikot. (34. kép) A Krisztus feltámadásának és második eljövételének ikonográfiai elemeit vegyítő kompozíció a két életfa között álló négyszögű, négy fiatornyos palota a mennyei Jeruzsálemet jelképezi. A Jelenések könyvében⁵⁹ megírt, mennyből alászállt „szent város” „falának rakása jáspisból”, „kapui be nem záratnak”, „Isten dicsősége megvilágosította azt”, „és nem megy abba be semmi tisztátalan... hanem csak a kik beíratnak az élet könyvébe...” Körösfői Kriesch számára az „Isten sátor”, az igazak lakóhelye, ahol Isten az ő népe között marad, a megígért hazatalálás és paradicsomi béke földjét nem más jelképezte, mint Kalotaszeg.

⁵⁸ Kriesch Aladár 1903-ban már rajzot közölt a házról (Kriesch 1903: 259). A Malonyay kötet is megőrkítette a gödöllői művészek körösfői házigazdájának házát (Malonyay 1907: 118. 144. kép).

⁵⁹ Jelenések könyve 21,2–27.

33. kép: Kriesch Aladár: November „valamint mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek” Kalendariumi ábrázolás, megjelent Lyka Károly „Szimbolikus rajzok” című cikkének (Lyka 1905) illusztrációjaként a *Művészet* folyóiratban. A társadalmi ellentétek feloldása, az „Úr” és a „Paraszt” közötti hídverés, megbocsátás szimbolikus jelenetének történelmies háttérében ott van a kalotaszegi templomtorony. (Forrás: *Művészet*, 1905. IV. évf. 1. sz. 19)

34. kép: Körösfői Kriesch Aladár: „A feltámadás” mozaikkép részlete, 1909. A kerepesi temető (ma Fiumei úti sírkert) Gerle Lajos és Hegedűs Ármin építészek tervezte Árkádsora (1904–1908) déli oldali nyugati kupolacsarnokának mozaikja Róth Miksa kivitelezésében. A részlet a kalotaszegies építészeti elemekkel megálmodott „mennyei Jeruzsálemet” ábrázolja. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

1904 nyarán és az év második felében már a Malonyay Dezső-féle népművészet sorozat első kötetének terepmunkálatai folytak Kalotaszegen (Malonyay 1907).⁶⁰ A munka dandárját Edvi Illés Aladár, Telegdy Árpád (bánffyhungyadi rajztanár), a zentai Juhász Árpád és Medgyaszay István építész végezte Malonyay által irányítottan, igencsak megfeszített tempóban.⁶¹ A nyár vége felé csatlakozott hozzájuk a főleg kerámiára szakosodott Gróh István is.⁶² (Ne felejtsük, 1904 az éve a Saint Louis-i világkiállításnak és Kriesch Aladárnak a kiállításra készített, a templomozó körösfőieket megörökítő pannójának.)

A gödöllői művészekhez baráti szálakkal kötődő Zichy István⁶³ is kedvet kapott Kalotaszeg meglátogatására 1905 nyarán. Júniusban útra kelt és októberig Körösfőn maradt: a gödöllőiek kedves házigazdájánál, (az 1907-es pécsi kiállításon felépített hasonló ház kapcsán már emlegetett) Korpos György Pali családjánál tartózkodott.⁶⁴

1907-ben a körösfői Korpos családnál vendégeskedett az 1900-as párizsi világkiállítás finn pavilonjának sikere révén Európa-szerte híressé vált Akseli Gallén-Kallela finn festő is, Körösfői Kriesch, Thoroczkai Wigand, Edvi Illés, Telegdy, Yrjö Liipola, Majovszky Pál, műgyűjtő, művészeti író és mások társaságában. Liipola a magyar művészek által oly nagyra tartott Gallén-Kallela körösfői látogatásáról írja, hogy: *„határtalanul lelkesedett, [...] megcsodálta a piciny, kis házakat és egyre bizonygatta, hogy a dombon emelkedő karcsú tornyú fatemplomnál szebbet még sehol a világon nem látott.”* (Liipola 1979: 49)

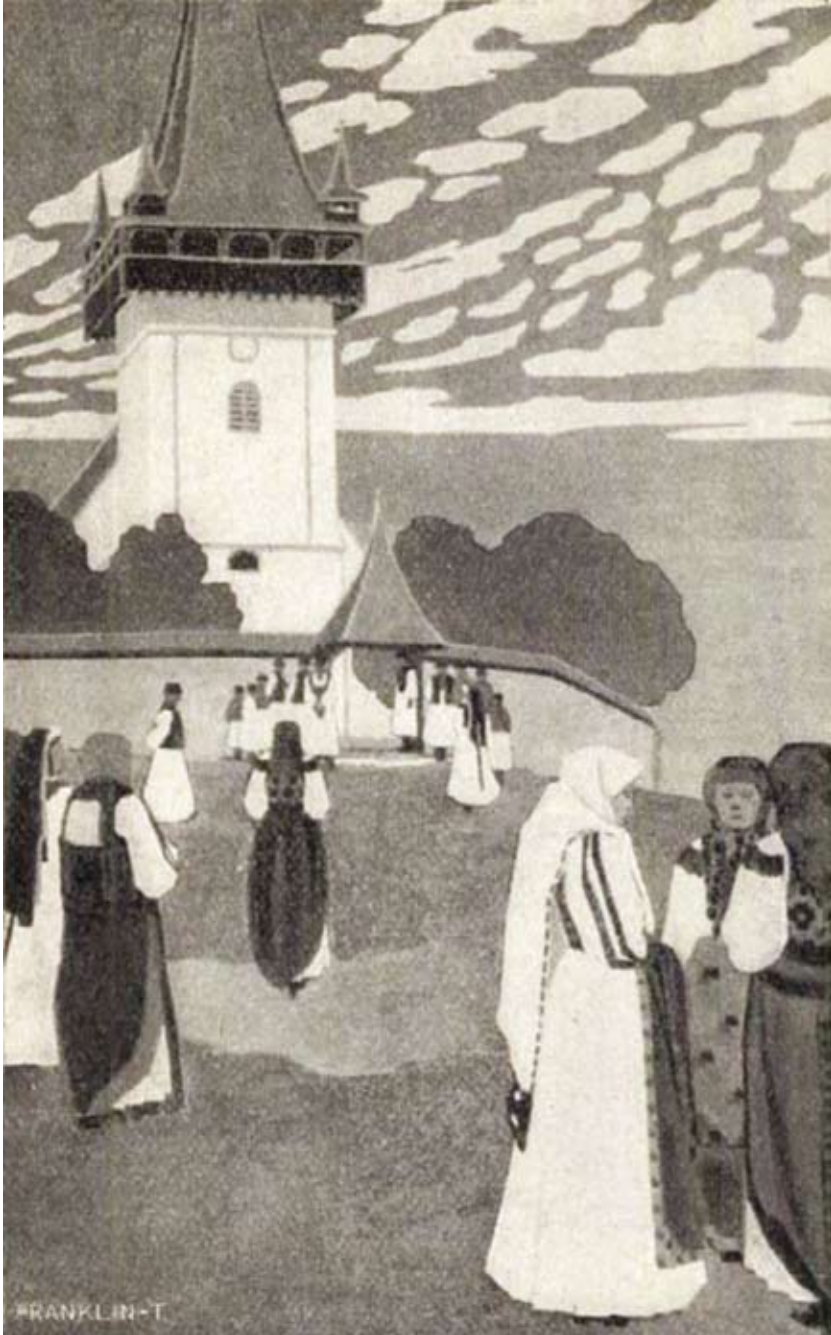
⁶⁰ „A magyar nép művészete” öt kötetéből (1907–1922) az első, a legismertebb és legnagyobb nyilvánosságot kapó kötet Kalotaszeggel foglalkozik. E Malonyay-féle kötet elválaszthatatlanul összeforrt a vidék hírnevével. Ez a tágabb közönségnek írt mű jelentősen formálta a saját korában is és később is a köztudatban élő Kalotaszeg-képet. Lásd: Kósa 1984; Jurecskó 1989.

⁶¹ Kriesch Aladárt, aki a kötet „ötletgazdája” volt, olyan mélyen megbántotta, hogy K. Lippich Malonyayt, a Párizsból hazajött „világfi” művészeti íróat bízta meg a vállalkozással – aki falut addig csak hírből ismert –, hogy távol tartotta magát az első kötet munkálataitól.

⁶² Tőlük függetlenül Undi Mariska is ott volt a terepen azévből is (a Malonyay kötetbe Undinak a már publikált rajzaiból került be néhány).

⁶³ Gróf Zichy István (1879–1951) 1904-től járt ki a gödöllői művésztelepre, velük együtt több kiállításon szerepelt. Rajta kívül később a művésztelep más tagjai is dolgoztak Kalotaszegen, a már említetteken kívül például az 1910-es évek elején Hende Vince, Mihály Rezső, Ortner Ferenc is.

⁶⁴ Körösfőn 1905-ben Zichyhez hasonlóan Yrjö Liipola finn szobrász is ott töltötte a nyarat, akivel ekkor Zichy életre szóló barátságot kötött (Zichy 1993: 150; G. Szabó 2007: 94). A Korpos család kapcsolatáról a művészekkel lásd: G. Szabó 1998.

35. kép: Zichy István egy elveszett faliszőnyegterve a templomba vonuló körösfőiek képével, amely az 1905. évi többhónapos körösfői tartózkodásának élményéből keletkezett (Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1906. 53. évf. 15. sz. 238)

Lyka Károlynak⁶⁵ 1904-ben, a *Művészet* folyóiratban „A falucska temploma” címmel esszéisztikus írása jelent meg (Lyka 1904). A cikk arról értekezik, hogy jól tennék az építészek, ha csak egy nyárra is, falura mennének, s jól megéznék,

„hogy minő díszszel ékesíti a falu magyarja azt, amire súlyt vet. [...] Vasárnapi patyolat legyen a templom testén, de vasárnapi bokréta a fején. Nem ám gyárban készült művirág, hanem a mezőről való: ne a városok cifra toronyformái kerüljenek rá sovány és elszegényedett kiadásban, hanem szólaljon meg a genius loci a maga naiv nyelvén. [...] A magyar embernek van egy szólásformája: »toronyirányban«, amellyel sokat mond az építésznek. A templom nemcsak az ég felé mutatja az utat, hanem a falu felé is [...] A torony ennek az artistikus kifejezője, következésképpen jó igen nagy súlyt helyezni rá. Megérdemli, hogy az építész felruházza a jelentőségét kiemelő formával, díszszel.”

Lyka szerint a magyar falu magyar templomot érdemel, olyat, amelynek tornyát nem „sovány és jellemtelen” bádogba bugyolálják, hanem a torony sisakja parasztember kezén engedelmes anyagból, fából készül, „művésziesen, a magyar ember kezejárása szerint” kötve és faragva (Lyka 1904: 90). Lyka gondolatmenetét alátámasztó illusztrációk között Edvi Illés Aladárnak hét művészibb értékű kalotaszegi rajza szerepel a körösfői, a magyarvalkói és a magyargyerőmonostori fiatornyos templomokról.⁶⁶ (32. kép)

Nem volna meglepő, ha Lyka Károly gondolatait Kriesch Aladárnak az 1903-as cikke ihlette volna, amelyben Kriesch így elmélkedik:

„A kalotaszegi művészet nagyszabású voltát leginkább az jellemzi, hogy [...] rátette a kezét az emberi lélek legmagasabb szárnyalású műveire: a templomra is [...] egyes motívumokban s kiváltképp a torony kiképzésében, teljesen eredeti [...] Konstrukciójának egyszerűsége és ötletessége méltán érdekelheti a szakembert, bár az egyszerű parasztács emberek munkája.” S még jegyzetben hozzáfűzi: *„Ezen torony magyaros voltát sokan vitatják (Németországban ugyan az ilyenféle toronymegoldást »magyar torony«-nak hívják) [...]. Vegyük tekintetbe továbbá azt, hogy régebben – nemzetiségi kérdés nem lévén – ugyanazon emberek dolgoztak nyugodtan magyar és oláh templomon egyaránt...”* (Kriesch 1903: 253)

⁶⁵ Lyka Károly (1869–1965) festő, művészettörténész, kritikus, 1902 és 1918 között a *Művészet* című folyóirat szerkesztője, a magyar művészettörténetírás jeles alakja.

⁶⁶ Lyka 1904: 88, 90, 91, 97, 100, 101. Valamint egy őszi vízfestmény a valkói templomdomborról: Lyka 1904: 96, amely színes illusztrációként bekerült még Malonyay: 1907: X. tábla (a 64. és 65. oldal között).

1905-ben a *Művészet* folyóiratban Lyka Károly közölte a fiatal építész, az ekkor még Benkó István néven publikáló – későbbi nevén Medgyaszay István – remek cikkét a körösfői templom tornyáról (Benkó 1905), amelyben építészeti szemmel elemzi és rajzolja le a torony részeinek arányait, harangházának ácsszerkezetét. Mindezt olyan, a helyi nyelvi fordulatokat használó ízzel, megértő szeretettel, hogy nem lehet az olvasónak kétsége afelől, hogy írója nemcsak avatott építész, de Kalotaszeget belülről jól ismerő kiváló megfigyelő is, amely az általa a Malonyay kötetbe írt kiváló építészeti fejezetekből is kiderül. Összegzése összecseng Lyka Károlyéval. A falusi ácsmester keze munkáján meglátszik az a „szerető gond”, amellyel

„Istenének, de meg önmagának is tetsző dolgot akart véle cselekedni,” „művészetében [...] becsületes és természetes volt” [...] nem hazudott gótikus dóm vagy olasz palota külsőt a falusi magyar templomra, és józan volt, mert nem másolta fára, vakolatra az ókor kőbe alkotott idomait úgy, mint mi, hanem csinált a maga érzéke szerint valókat, olyanokat, melyek annak az anyagnak, annak a környéknek, az ő derék magyar híveinek szánt volt. És ki hinné, hogy emellett az egyszerűség és őszinteség mellett mennyi finomság van ebben a kis műben.” (Benkó 1905: 252)

Szintén a *Művészet* folyóirat közli egy, a műegyetemi hallgatók számára turistaház építésére kiírt pályázat⁶⁷ első két díjazottjának népies terveit. A II. díjat nyert pályamű épületét egy kilátó célját szolgáló erkélyes négy fiatornyos kalotaszegi torony koronázza. (37. kép) (Ez tulajdonképpen az első alkalom, amikor a kiállítási pavilonok mellett más világi célú épületen – még ha csak tervrajzon is – de megjelent a kalotaszegi torony.)

Mintha csak Lyka Károly tanácsát akarták volna megfogadni a fiatal építészek: 1906 júniusában Maróti Géának, a milánói világkiállítás első pavilonjának munkálatai után jutott ideje arra, hogy Kalotaszegre kiránduljon, amit Telegdy Ádám – a Malonyay-vállalkozásban részt vett rajztanár – magyarókereki portájáról, Koronghi Lippich Eleknek küldött üdvözlőkártya bizonyít (Jurecskó 1898: 273). (Marótiról már nemcsak Milánó, hanem az 1907-es pécsi kiállítás kapcsán is szót ejtettünk, amelynek impozáns kalotaszegi tornyos főbejáratának fotóját lásd a 31. képen.) Társaságukban volt Lajta Béla építész is, aki ekkoriban dolgozott Malonyay Dezső

⁶⁷ 1904 tavaszán a Magyar Építőművészek Szövetségének a Wellisch Alfréd-féle díjra kiírt pályázatán a József-műegyetem építészeti szakosztályára 1903/1904-ik tanévben beiratkozott rendes hallgatók vehettek részt. „Tervezendő a Kárpátok egyik 30%-os lejtőjén turisták számára menedékház, festői csoportosítással.” (*Művészet*, 1904. 3. évf. 4. sz. 71)

36. kép: „Templom – Körösfő. Rajzolta Medgyaszay István.” A rajz felirata szerint 1904. szeptember 12-én. Először megjelent még a művész névváltoztatása előtt Benkó néven, a *Művészet* folyóiratban 1905-ben (Benkó 1905: 249), majd 1907-ben (Malonyai I.: 83) és 1909-ben a *Magyar Építőművészetben*. (Medgyaszay 1909: 9)

37. kép: „Turistaház a MÉSZ Wellisch-pályázatán második díjat nyert mű Kaszab Miklós tervrajza” (Forrás: *Művészet*, 1904. 3. évf. 3. sz. 185)

pesti házán, ezen a kortárs művészekre gyakorolt hatását tekintve igen fontos opuson.⁶⁸

Koronghi Lippich Elek ott állt a háttérben a szálak mozgatásában, például ez időben ismerte meg Györgyi Dénesen keresztül a Műegyetem végzős fiatal

⁶⁸ Lásd a <http://lajtaarchiv.hu/muvek/malonyay-dezso-villaja-1905-1906-xiv-izso-utca-5/> honlapon Gábor Eszter dokumentumválogatását: *A Malonyay-villa: Lajta Béla tárgyai és Lajta levelezése* képgalériát. (Letöltés: 2021. 03. 05.) Lajta nem volt a kalotaszegi gyűjtőcsapat tagja, csak a gyűjtőt hozadékaként keletkezett rajzokat, fotókat használta, amelyek ötletadó forrásként szolgáltak a számára. Ugyanakkor az ő hagyatékából is több tárgy került a Néprajzi Múzeumba.

növendékét, Kós Károlyt, akit egy ösztöndíjhoz juttatott erdélyi tanulmányútra. Kós Károly meg is emlékezik róla, hogy K. Lippich révén ismerkedett meg a gödöllői telep művészeivel és lehetett Kriesch Aladár „kedvelt fiatal barátja”.⁶⁹

Kós Károlynak 1906-ban – még németesen Kosch néven közölve – de már az ő szögletesen rótt betűivel aláírva –, a *Magyar Iparművészetben* jelent meg a műépítész hallgatók kiállításáról a lapba kiválasztott képe a „Türei oláh templomról” és egy, a körösfői templomot középpontba állító üvegmozaik tryptichon tervéről.⁷⁰ (38. kép) A műegyetemen 1906-ban és 1907-ben a kiadott feladatok között szerepelt kifejezetten „kalotaszegi típusú” templomok, udvarházak, lakóházak tervezése.⁷¹

Nem telik el sok idő és a szakma, mint a jövő ifjú reményeikéről számolt be a csak „Fiatalokként” emlegetett végzős építészekről.⁷² Czako Elemér így mutatta be őket:

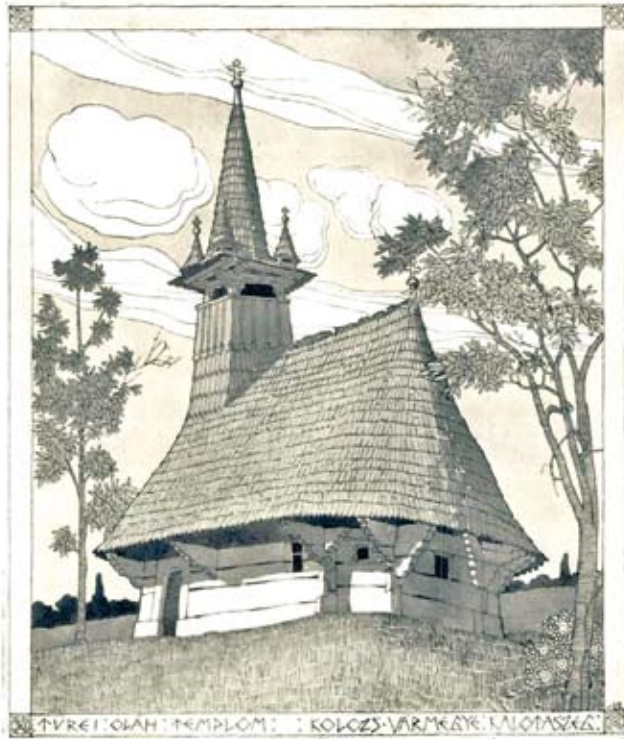
„Mindannyian járták az országot s mindannyian vissza-vissza tértek a kalotaszegi Körösfőre. Rajzolgattak házakat, szobákat, kapukat, fejfákat és himzéseket, de legtöbbször mégis a körösfői templom tornyát. Bele is vésődött lelkükbe annak érzékeny vonala a négy fiatornyával együtt, hogy azóta úgy tekintenek rá, mint a japán művészek az ő szent Fuzsijama hegyükre. Itt találkoztak és értették meg egymást a körösfői templom körül mind a hatan: Janszky és Tátray, Kozma és Kós, Györgyi és Mende. Szövetségi jegyül is használhatnák a torony képét, ha ugyan minden szervezkedésnél is nem szorosabban fűzi őket össze a körösfői elvek – nevezzük úgy – közössége.”

⁶⁹ Kós Károly levele Kubinszky Mihálynak. Kolozsvár, 1967. június 2. (In: Sas 2003: 624–629. Idézi: Murádin 2016: 40)

⁷⁰ *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312 (329. és 330. kép).

⁷¹ Keserü 2010: 151–152. jegyzet közötti szövegrészlet.

⁷² Az új utakat kereső építész nemzedék, a „Fiatalok” laza elvi csoportosulásához tartozott az 1907 táján együtt végzett műépítész hallgatók közül: Kós Károly (1883–1977), Györgyi Dénes (1886–1961), Janszky Béla (1884–1945), Kozma Lajos (1884–1948), Mende Valér (1886–1918), Zrumeczky Dezső (1884–1917), a tragikusan fiatalon, 24 évesen elhunyt építész, iparművész, festő Tátray Lajos (1885–1909), valamint Bábolnay József (1886–1983), Lechner Loránd (1883–1963). A szakma figyelmét rájuk a fent idézett Kós és Györgyi szervezte hallgatói kiállítás hívta fel. A nemzeti stílusú építészet gyökereit az erdélyi népi építészet forma- és anyaghasználatában és a középkor vidéki emlékeiben keresték. Szellemi rokonságot éreztek a brit „Arts and Crafts” mozgalomnak a középkor és a kézművesség a mindennapi életkörnyezetét az esztétikus tárgyalkotással megszüpíteni kívánó célkitűzéseivel és az 1900-as párizsi világkiállításon Európa köztudatába berobbanó finn művészeknek a népművészet felfedezésére és az epikus múlt újra álmódására alapuló, a független nemzeti entitásukat a művészet eszközeivel demonstráló stílusterkvéseivel. A „Fiatalok” épphogy kiteljesedni induló népies irányzatából a szelet az I. világháború fogta ki. 1920 után a neobarokk és a modernista irány többüket „elcsábította”, művészi elveik mellett „konok” rendíthetetlen következetességgel Kós Károly tartott ki.

38. kép: Kosch Károly rajzai a *Magyar Iparművészet*, 1906. IX. évf. 6. sz. 312. oldalán, az építészhallgatók azévi kiállításának a bemutatott munkái között. A türei román fatemplomról készült rajz megjelent még *A HÁZ*, 1908. I. évf. 1. sz. 60. oldalán, már Kós Károly néven publikálva, „Egy kalotaszegi fatemplomról” című írásának illusztrációjaként. (Forrás: Kós K. 1908)

Hogy „mit képvisel hát tulajdonképpen a körösfői torony?” – kérdezi a szerző. „Röviden: olyan eredeti alkotásokra vezető elveket és módszereket, melyeknél a súlypont nem az utánozható formanyelven van, hanem az adott körülményekkel számoló találékonyságon” – amit Medgyaszay is megcsodált. Czákó kiemeli a nemcsak a rendeltetéssel, hanem a természettel és környezettel való organikus kapcsolatot is,

ahogyan Kalotaszeg templomait belekomponálták a tájképbe, hiszen nem mind-egy, hogy valami síkságra, vagy hegyvidékre épül. A „helyhez kötött építési gondolat” és a hagyomány továbbvitele mellett fontos a konstrukciók megértése, „melyek talán a középkor óta élnek a népies architektúrában, a sima falak, a kívülről leolvasható belső tagozás, főleg pedig a szerkezeti vonalak és tömegek érvényesülése, amely mellett minden dísz csak alárendelt jelentőségű [...]” Mindezen tanulság a kánonokba „vetett hitet ugyan megbontja, de viszont biztos fejlődési utat jelöl. Íme ezt látták meg a mi fiataljaink is a körösfői toronyból.” (Czakó 1908: 120, 125)⁷³

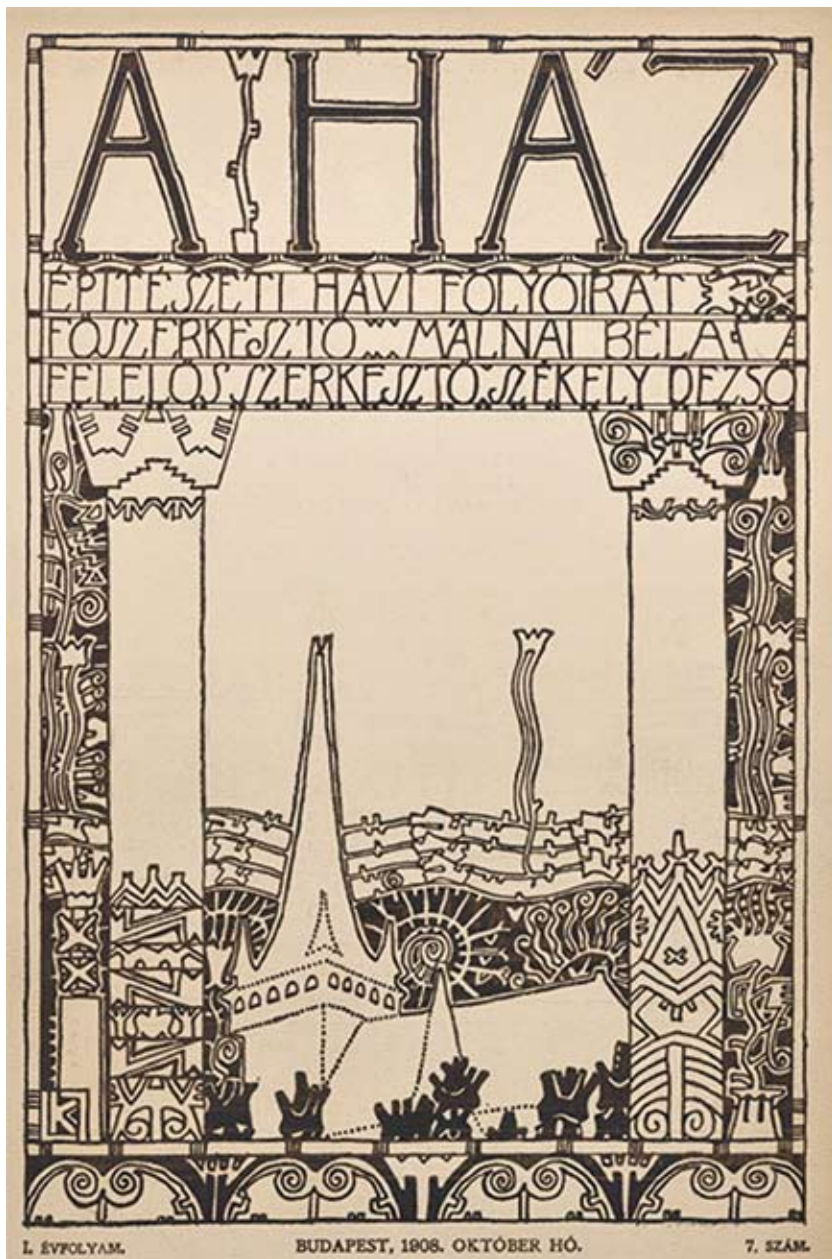
A HÁZ című, ekkor indult és mindössze négy évfolyamot megért „építészeti havi folyóirat” (1908–1911) a Lechner Ödönt követő, illetve részben vele polemizáló, a magyar stílus megteremtését elmélyültebb, konstruktívabb szellemiségében célul tűző építészgeneráció progresszív törekvéseinek adott hangot, és a kor „magyarul modern” módon gondolkodó fiatal építészeinek színe-javát fogta egybe.⁷⁴

A szaklap Koronghi Lippich Eleknek a „Hogyan lesz magyar architektúra?” című programadó előszavával indult, amelyben hangsúlyozza, hogy:

„nem a gatyá és szűrvtérág másolásától lesz magyarrá a művészet, hanem annál fogva, hogy magyar művészek csinálják” akik fölismerték „fajuknak ideáljait, s azok szellemi és lelki életéből táplálkoznak.” „Ne csupán másoljuk a népet, ne csupán az ornamentumait bántsuk le az ő kezének műveiről, de ismerjük meg a gondolkodása módját, fogjuk meg a lelkét s hozzuk fel ide a mi tétova-kulturás munkánk világába. Ha tanulmányozzuk a legtöbb kincsünket rejtő Erdély népének művészetét, tapasztalni fogjuk, hogy konstruktív erejét az is a középkor nagy stílusával megtalált kapcsolatból meríti. Mily szerencsénkre válhatik, ha megismerjük azokat a törvényszerűségeket, melyeket ez a kapcsolat, akármily primitív formákban is, de stílussá emelt. A magyar nép művészetének gyönyörű stílusává, valami egészzé, amíhez hasonló egészet a mi zavaros

⁷³ A Magyar Iparművészet ugyanazon számában A művészetek és a stílus című nyitócikkében Koronghi Lippich kijelenti, hogy vissza kell vezetni az „architektúrát a stílus feltételei közé”, amely csak „egységes világszemléletből és eszmeközösségből keletkezhetik”. A magyar „lélekegyesség” és magyar „formanyelv” vezet el a stílus megtalálásához (Koronghi Lippich 1908a: 101). K. Lippich a cikkben különösen meleg sorokban méltatja Kós Károlyt, hosszan idéz tőle és számos rajzát közli, közte „kis udvarház” művészház és a zebegényi templom szép grafikájú látványrajzait (Koronghi Lippich 1908a: 106–112, 114). K. Lippich Elek és Czakó Elemér Kós Károlyon kívül Györgyi Dénes, Mende Valér, Tátray Lajos és Kozma Lajos grafikáit használja cikkük illusztrációjaként.

⁷⁴ Főszerkesztő: Málnai Béla, felelős szerkesztő: Székely Dezső, „a füzetek címlapját és az iniciálékat Kozma Lajos rajzolta”, nyomtatott Budapesten az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdájában.

39. kép: *A HÁZ* művészeti és építészeti folyóirat borítója kalotaszegi templom főmotívumával, Kozma Lajos grafikája, 1908. I. évf. 7. sz.

40. kép: Ex libris Sipos Henrik számára. Kozma Lajos pályaműve, amellyel I. díjat nyert A HÁZ folyóirat 1908. évi pályázatán (Forrás: A HÁZ, 1908. I. évf. 151)

kultúránk eddig még nem revelált. Rendelkezésünkre áll az utolsó legnagyobb stílusnak, a középkor stílusának egész világa s rendelkezésünkre áll népünk fajbéli stílusa. És népünk stílusában középkor és jelen, a szerves fejlődés egységes eredményeképp. Ha ezt megértettük, hatalmas rendező szempontok jutottak a tulajdonunkba. Ki a nép fálvaiba! és vissza a műemlékek beszédes kövei közé!” (Koronghi Lippich 1908b: 1–2)

A magyar nemzeti stílusú építészet polémiájához a számban mások is csatlakoztak, valamint igen tekintélyes helyet kapott a Lajta Béla tervezte Malonyay villa ismertetése is.⁷⁵

A Malonyay villáról nemcsak a megrendelő tulajdonos személye okán érdemes megemlékezni. Az épület a saját korában sokkal nagyobb szellemi jelentőséggel bírt, mint amit mai szemmel gondolnánk róla, s emögött minden bizonnyal a Malonyay-vállalkozás 1907-ben megjelent első, Kalotaszeg kötetének a kortársakra gyakorolt revelatív ereje állt. Kós Károly pályafutásának indulását is ennek az épületnek az élménye határozta meg. Saját bevallása szerint budapesti mérnökhallgató korában e ház látványának az ismerős erdélyi otthonossága adta meg azt az első lökést, amelynek hatására elhatározta, hogy építész lesz (Kós K. 1991: 216). Időskori visszaemlékezésében még hosszú évtizedek távolából is kiemeli, hogy az erdélyi építészet hatása Budapesten Lajta Béla Malonyay villája által hitelesen és meghatározóan jelent meg. A Kós Károlyt érő élmény után két évvel *A HÁZ* folyóirat indulásakor Kós már az „alapítókkal” egy szellemi platformon állt, munkatársként jelent meg. Ugyanabban az 1908. évi első (május-júniusi) számban a Malonyay villáról szóló írások mellett olvasható Kós Károly kiváló irányú esszéje a türei román fatemplomról, saját grafikáival illusztrálva, melynek kapcsán az erdélyi faépítészetéről közli gondolatait:

„Itt benn, a félhomályban a régi Bizánc levegője leng. De ami e fölé borul, ami ezt magában foglalja, az már más művészet, más hangulat szülötte; az már mind, de mind a miénk. A csúcsfaboltozatot rovott bordák támasztják alá és a rovásból felénk virit a sötétségből a csattanó piros és pávakék. A szemöldökgerendán, köröskörül az egész templomon vidám tulipántos friz fut. Itt meg egy fagyertyatartó; mintha már láttam volna ezt máshol is, amikor még zörgös guzsaly volt a neve. És amerre csak nézek, ajtókon és a falon, székeken és rácsozaton, mindenütt rajzok és színek, amiket nem ismert sem a régi, sem az új Bizánc, amik itt termettek, amiket a mi népünk ősi erejű művészete alkotott meg. Kívül meg, ott éppen miénk ez a templom: mint a pusztát járó ősök sátora. Hatalmas és meredek a cifraszindelyes teteje, melyből, mint buzogányos kopja, ugrik az ég felé a karcsú torony.” (Kós K. 1908: 62)⁷⁶

⁷⁵ *A HÁZ – építészeti havi folyóirat*. I. (1908) 1. sz. május-június 27–48, vö. Malonyay 1908; Málnai 1908.

⁷⁶ Kós Károly a türei református lelkész lányát, Balázs Idát vette feleségül 1910-ben, a templomra is így figyelhetett fel. Miután a régi fatemplomot az új téglaeépület építésekor a görög-katolikus egyház el akarta bontatni, Kós 600 koronáért megvette, hogy megmentse az épületet, amelynek sorsa a továbbiakban nagy port vert fel (az esetet elemzi Bardoly 2017). A balázsfalvi egyházi főhatóság a vásárlást nem hagyta jóvá, ahhoz viszont hozzájárult, hogy a többet ígé-

Az építész diplomáját 1907-ben kézhez vevő Kós Károlyra az I. világháború kitöréséig kiemelkedő feladatok vártak. Már a diplomaszerezése után egy évvel Zrumeckzy Dezsővel⁷⁷ együtt megbízást kapott a fővárosi Állat- és Növénykert épületeinek tervezésére, amit 1912-ben át is adtak a nagyközönségnek. 1908-ban készült az óbudai református parókia és imaház (Kós, Zrumeckzy), 1908–1909-ben a zebegényi katolikus templom (Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Kós), 1910–1911-ben a Városmajori elemi iskola és óvoda (Györgyi, Kós). 1912-ben adták át a négy fiatornyos toronnyal koronázott sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot,⁷⁸ 1912–1913-ban készültek a Wekerle munkás- és tisztviselőtelep központi terének tervei, 1913-ban avatták fel a szintén négy fiatornyos kolozsvári református „kakasos” templomot.⁷⁹

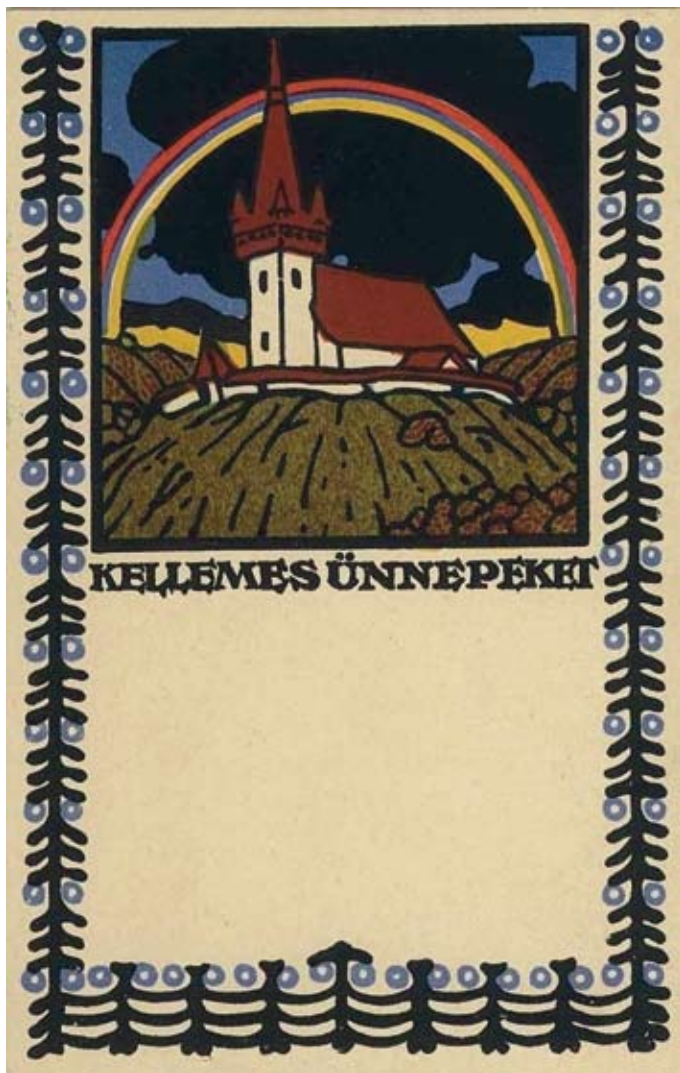
A 19. század végének kiállításai, a gödöllői művészek 20. század eleji Kalotaszeg-járása, a „Fiatalok” építésznemzedéke kapcsán felvázoltuk a kalotaszegi népi és egyházi építészeti, azon belül is a tömegalakítás, az arányok, a formai részletek, az anyaghasználat iránt megnyilvánuló érdeklődést. A nemzeti stílustörekvések

rő Bukaresti Nemzeti Múzeumnak eladják. Kós 1910-ben levélben értesítette a Műemlékek Országos Bizottságát, hogy ne engedjék, hogy „*idegen, minket gyűlölő nemzet kezére*” kerüljön, s „*hamis tanúságot tehessen nemzetünk, népünk művészeté ellen*” (Bardoly 2017: 167). A magyar hatóság ugyan megakadályozta az elszállítást, de a hivatal időhúzása, tehetetlensége, a romániai vevő határozott próbálkozása patthelyzetet teremtettek, az ügy nyilvánvalóan politikai síkra terelődött. 1913-ban ezért Kós, Zrumeckzy Dezső és Pogány Móric műépítészek értesítették a budapesti sajtót, kijelentve, hogy a fatemplom nem román műemlék, hanem „*a kalotaszegi, sőt az erdélyi magyar népművészet egyik, sőt talán legszebb, legeredetibb alkotása*”, s ne engedjék kivinni az országból. (A türei fatemplom. *Budapesti Hírlap*, 1913. július. 20. 33. évf. 171. sz. 12) Bardoly írja: - „*Kós jól ismerte, és jól látta nemcsak a görögkatolikus román egyház által támogatott aktív és céltudatos román politika, de a magyar kormányok léha és felelőtlen erdélyi politikájának súlyos következményeit is. A mély gyökerű, elmérgesedett politikai ellentétek azonban ekkor már rég átcsaptak a kultúra területére is, a közös múlt emlékeinek egyoldalú kisajátításába, azt hangsúlyozva, ami szétválaszt.*” (Bardoly 2017: 162) A templom végül már a „román világ” alatt, 1936-ban került a bukaresti szabadtéri néprajzi múzeumba. (Balogh Ilona a faemlékek iránt megnyilvánuló tudományos érdeklődés áttekintése során beszámol a két világháború közötti román kutatások kisajátító, versengő törekvéseiről. Balogh I. 1944.)

⁷⁷ Zrumeckzy Dezső (1883–1917) szintén a „Fiatalok” csoport tagja, Kós Károly műegyetemi társa, barátja és közvetlen munkatársa volt az állatkert és Wekerle-telep épületeinek megalkotásában. Az erdélyi és kalotaszegi faépítkezés tanulmányozása az ő munkásságára is jelentősen hatott.

⁷⁸ A múzeum tornyáról egy, a százéves évfordulóra megjelent monográfia így ír: „*A faívezetes és deszkamellvédés örtornácú torony közös középkori erdélyi örökségre utal: a tornác alatti kettős, lombard ablakok a kalotaszegi Gyerőmonostor templomtornyából ismerősek – itt játszódik Kós Károly programregénye, A Varju-nemzettség –, a tetősíkok formája medgyesi szász kaputoronyra emlékeztet, a négy fióktornyos, zöld mázas cserepű megoldás pedig számos erdélyi épületre...*” (Boér – Várallyay 2012: 28)

⁷⁹ Részletekért lásd a Kós megmaradt építészeti terveinek egy részét őrző Budapest Főváros Levéltára által rendezett kiállítás katalógusát: Fabó – Gall 2014. A templomról lásd: Debreczeni 1928; Fabó–Gall 2014: 174–175; Nagy Á. 2014.

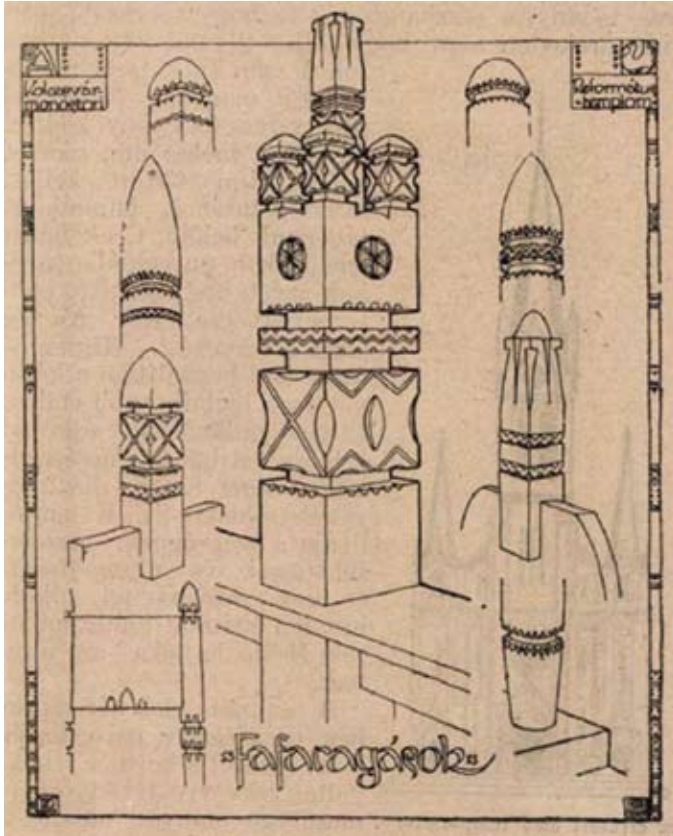

41. kép: Képeslap a magyarvalkói templom távlati képének dekoratív stilizálásával. Helbing Ferenc (1870–1958) grafikus művésztanár irányításával a budapesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola növendékei által tervezett és 1913-ban forgalomba került képeslap (Rigler József Ede Papírgyár Rt.), amely a magyar szecesszió sajátos népművészeti fókuszát elegyíti a William Morris nevével fémjelezhető textil és faltapéták ornamentálisának és a Wiener Werkstätte lineáris síkkompozícióinak hatásával (Forrás: Iparművészeti Múzeum, Leltári szám: MLT 5692. Közli: F. Dózsa 2004. katalógus: 5, 6, 20, 108. és 110.)

42. kép: A Kós Károly tervezte és 1913-ban megépült Kolozsvár-felsővárosi Monostori úti, úgynevezett „kakasos” református templom délnyugati nézete Debreczeni László grafikáján a Pásztortűz kolozsvári szépirodalmi és művészeti folyóiratban 1928-ban (Forrás: Debreczeni 1928: 10)

alkotói lázában élő nemzedéket különösen az ácsolt haranglábak, fa- és kőtemplomok meredek, gúla formájú sisakból, alacsony szoknyás (csonkagúla alakú) vízvetőből álló, zsinelytetős, négytornyos, harangházas, körbefutó árkados erkélyű, deszkamellvédéses templomtornyainak jellegzetes motívuma nyugőzte le. A szerkezetet hangsúlyozó díszítés, a harangház erkélyének faragott oszlopai, az árkádok íves könyökkötései, a mellvéd deszkázatának fűrészelt, ritmikusan ismétlődő mintázata mind inspirálóan hatottak. A szimbólummá válásnak az 1870-es évektől induló és a fentiekben végigkísért folyamatában megfigyelhető a határozott funkcióhoz

43. kép: A Kolozsvár Monostori úti templom belső berendezésének fafaragásos részletei Debreczeni László rajzán (Forrás: Debreczeni 1928: 35)

és régióhoz kötött alapvetően szakrális építészeti forma jelentéskörének gazdagodása, amely a népművészetet, a magyar stílust, a magyar nemzet kiterjesztett fogalmát kezdte jelképezni az első világháború előtti optimista korszakban, amikor Magyarország az osztrákokkal szemben definiálható saját identitását és a nagyvilágnak megmutatható nemzeti karakterét szerette volna korszerű módon, a nemzetközi folyamatok áramába is bekapcsolódva felmutatni. Mindeközben az „ideálforma” elszakadt a templomépülettől, „deszakralizálódott” és alapvetően világi feladatokat betöltő magán- és középületeken (efemer kiállítás installáció, múzeum, iskola, állatkerti pavilon, kereskedelmi központ) is megjelent, melyek reprezentativitását erősítette a karcsú, ácsolt, kalotaszegies toronysisak alkalmazása.⁸⁰

⁸⁰ Figyelemre méltó historizáló épület Alpár Ignác 1902-ben egy törökbálinti gyárosnak, Walla Józsefnek tervezett kastélya. A kor középkor kultuszából eredően középkori lakótoronyra

44. kép: A Kolozsvár-felsővárosi „Kakasos” templom Monostori úti főhomlokzata, építész: Kós Károly, 1912–14. (Forrás: Wikizoli, 2020, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Reformed_Church_-_Strada_Mo%C8%9Bilor%2C_Cluj-Napoca#/media/File:Cluj_str_Motilor_84_Biserica_reformata_2.jpg Letöltés: 2021. 03. 12.)

emlékeztető kastély neoromán nyílásokot, mészkőburkolatot kapott erdélyies lekontyolt tőformái a kor villaépítészetét tükrözik. A kastély középrizalitja egy a száz erődtemplomok és kalotaszegi templomtornyok jegyeit idéző kilátótorony, amelynek deszkamellvédes erkélye felett négy fiatornyos toronysisak látható, s amely mutatja azoknak az erdélyi történelmi tanulmányoknak a hatását, amelyek Alpárt a Vajdahunyad vára gótikus szárnya tornyainak változatos sisakformái megalkotásában ösztönözték. A Walla kastély toronysisakja letisztult formaképzésével kiemelkedő korai példája a toronymotívum megjelenésének a kor világi építészetében. Egyben mutatja azt is, hogy a forma nemcsak a Lechner köpenyegéből előbújt, a nemzeti építészeti megújításának útjait kereső fiatal építészemzedéket izgatta, hanem a nemzeti építészeti, historizáló, eklektikus irányvonalának nagymesterében is rezonált. <https://www.kastelyok.com/adatlap.php?details=625> Letöltés: 2023. 03.05.

45. kép: A Kós Károly és Zrumecky Dezső tervezte „Madarak háza” látványterve. A Madárház (1909–1912) a Fővárosi Állat- és Növénykert egyik legszebb épülete lett, a kalotaszegi népi építészetet és a református templomok harangházát idéző tornyával, faragott részleteivel, tömegalakításával. (Megjelent *Magyar Építőművészet*, 1909. 7. évf. 6. szám 1. színes mellékletként.)

Még a vasbeton használatával kísérletező korai munkák is keresték a lehetőséget a hagyományos forma és a modern technika összeegyeztetésére. Erre példa a Malonyay-vállalkozásban jelentős szerepelt vállalt Medgyaszay István rárósmúlyadi temploma (46. kép) és Váczy-Hübschl Kálmán (1877–1946) sátoraljaúj helyi „Bor-temploma”. (47. kép)

A fentiekben vázolt folyamatok nyomán a 20. század elején élénkült meg újra a tudományos és művészi figyelem az erdélyi faépítészet iránt. Kós Károly és Thoroczkai Wigand Ede is több ízben értekeztek a témáról,⁸¹ de mindketten iskolapéldái is annak, hogy az erdélyi faemlékek (ácsszerkezetek, tornyok, tetők, kapuk, tornácok, kopjafák) alapvető mértékben határozták meg építészeti elgondolásaikat, stílusukat. Szinte Gábor és fia László 1913-as Kolozs megyei tanulmányútjáról már szó volt. Bár későbbi generáció szülöttei, de szükséges kiemelni egyrészt Debreczeni László munkásságát, aki Kelemen Lajos biztatására és Makkay Sándor erdélyi református püspök megbízásából végezte műemléki felméréseit a református egyház számára,⁸² másrészt Balogh Ilona művészettörténész szerepét abban,⁸³ hogy a két világháború közötti időszakban, majd 1940–1944 között újabb lendületet kapott a szakrális faemlékek kutatása.

⁸¹ Részletes bibliográfiai adatokat lásd: Balogh I. 1944: 494–495.

⁸² Lásd például Debreczeni: 1929 (ötven darab művészi értékű fametszetes műmelléklettel).

⁸³ Balogh I. 1933, 1944.

46. kép: Rárósmúlyad, Szent Erzsébet templom, tervezte: Medgyaszay István, 1909–1910-ben (Forrás: Wikimedia Commons, Salome mi, File:István Medgyaszay Rárósmúlyad church.jpg – Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 12.)

47. kép: „Bortemplom”, az egykori Magyar Királyi Állami Közpince épülete Sátoraljaújhelyen, tervezte: Váczy Hübschl Kálmán, 1913-ban (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, File:Fasor Straße 18, O (V), 2021 Sátoraljaújhely.jpg - Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 12.)

Kós Károly Kalotaszegen 1920 után

Felfedezéstörténete révén Kalotaszeg már Trianont megelőzően szimbolikus tájjá vált, a népművészet ideáltípusát testesítette meg, a magyarság egészét, az össz nemzetet szimbolizálta, és sokrétű jelentéskörében az „erdélyiség” fogalma is fontos összetevő elem volt. 1920 után ez utóbbi jelentéstartam vált kiemelten fontossá. A megcsonkított Magyarország számára az elvesztett „kincses” Erdély egyik fő szimbóluma Kalotaszeg lett, amelynek képzetét egy-két, már korábban is közismertté vált „attribútummal” könnyen „elő lehetett hívni”. (Az elűzött vagy a távozás mellett döntő deklasszált erdélyi menekültek Magyarországon is fenntartották és tovább táplál-

ták az elhagyott haza nosztalgikus toposzát, és sérelemtörténeteikkel és politikai aktivitásukkal hozzájárultak a magyarországi revíziós közbeszéd érzelmi töltöttségéhez.) Kolozsvár szellemi erőterében a közvetlen szomszédságában lévő Kalotaszeg az erdélyi értelmiség két világháború közötti transzilvanizmusa számára a magyar kulturális értékek felmutatásának élenjáró „terepe” volt. Abban, hogy 1920 után Kalotaszegnek – mint Erdély jelképerejű tájának – szimbolizmusa elmélyült, finomodott és megerősödött, jelentős szerepe volt Kós Károlynak, aki törekedett a maga történetiségében megértve és többnemzetiségű karakterében a megbékélés lehetőségét is keresve, árnyaltan reprezentálni a tájat.

Kós Károly – aki Bánffy Miklóssal együtt – az 1916-os budavári utolsó magyar királykoronázás rendezője, díszlettervezője volt, budapesti fényes építész karrierjét, nagy megbízatásokat maga mögött hagyva végleg Kalotaszeget választotta „fogadott hazájául”. Kós Károlynak Kalotaszeg nemcsak az a kimeríthetetlen kútforrás volt, amelyből építőművészete merítkezett és amelyből irodalmi ihletettségét nyerte, hanem egész belső világának középpontja volt, amihez ragaszkodott minden anyagi, politikai, kényelmi szempont dacára. Trianon, a román királyság, és a román szocializmus ellenére, haláláig itt akart élni: *„Itt, e csudálatosan egyedülvaló, ezeresztendő élő magyar világnak szívében, melynek neve: Kalotaszeg.”* (Kós K. 1940: 382)

Lehetetlenség akár csak vázlatosan is áttekinteni Kós Károlynak nemhogy az erdélyi, de a kalotaszegi horizontú munkásságát is. Kós szépírói, könyv- és lapkiadói, szerkesztői, illusztrátori, politikusi és építési tevékenységében Kalotaszeg karakterének megfejtése, esszenciájának megragadása, közügyeinek előlendítése egy tőle elválaszthatatlan, szinte rögeszmésen befejezhetetlen, örök küldetésvállalást, *„közösségi életmunkát”* (Kós K. 1971: 1502) jelentett. Legyen az az erdélyi nagy történelmet, mint cseppben a tengert megmutató kalotaszegi múlt epikus megéneklése, az állhatatosan végzett kalotaszegi egyházmegyei főgondnoksága, a bábonyi mezőgazdasági tangazdaság,⁸⁴ az építési tehetségének apró ujjgyakorlatokat jelentő feladatok vállalása, amint Kalotaszeg falvaiban sorra tervezte a középületeket, szövetkezeti

⁸⁴ Kós Károly saját szavai szerint Bábonyban *„Csak a gazdasági rész épült fel, s a gyümölcsöst állítottuk be, ez sikerült is. Magára az iskolai rész kiépítésére a háború miatt már nem került sor.”* (Benkő 1978: 60) A tangazdaság építészeti terveit lásd a Budapest Főváros levéltára Kós Károly Virtuális Archívumában: <https://kos.bparchiv.hu/hu/alkotasok/reformatus-egyhazmegye-mezogazdasagi-majorja-es-foldmuvelési-iskolaja-babony> (Letöltés: 2021. 03. 20.) A főúttól Váralmás irányában, a második völgyben meghúzódott épületegyüttest az 1944-ben történt megrongálás után 1945–46-ban teljesen elpusztult, csak a fundamentum néhány darabja található még meg. Sajnos vele pusztult az 1935-ben a régi bábonyi fatemplom bontásakor áthozott faharangláb is, amit Kós Károly felállíttatott a tanyán, a tervezett iskola harangtornyaként (Vajk 1983: 40).

központot, faluházat, tejcarnokot, a román és a magyar templomok, imaházak, parókiák sorát,⁸⁵ vagy Kalotaszeg Múzeumának épületét.⁸⁶

Kós Károly műemléki tevékenysége meghatározó volt az erdélyi református egyház számára. Publicisztikájával felhívta a figyelmet pusztuló értékekre, káros presbitériumi döntésekre, s mentett meg épületeket a lebontástól. Neki köszönhető, hogy végül nem esett áldozatul a falubeliek újtásvágyának 1922-ben Kalotaszeg két fontos középkori műemléke, a magyarbikali és a vistai templom. Míg a vistai templom érintetlen maradt, Magyarbikalon a hívek a műemlékvédelmi viták elébe vágva, sietve lebontották Kalotaszeg legrégebbi, 1697-ben épült haranglábát (Vincze 2014: 24). Kós Károlynak fontos szerepe volt abban, hogy a református egyház 1928-ban intézményesen megindította a műemlékek összeírását és központi ellenőrzést hozott létre az állagmegóvó és restaurálási munkák felügyeletére (Debreczeni 1968: 45). Addigra így is sajnos több középkori templomot veszített el a vidék. 1831-ben építették át a gyerővásárhelyi templomot, (amely 1926-ban Kós Károly tervei alapján újult meg). Jákótelke középkori temploma a 19. század eleji felújítással és az 1842-ben a fiatornyos, harangházas

⁸⁵ Leghíresebb kalotaszegi alkotásai a sztánai üdülőtelepen épített saját háza, a Varjúvár (1910), illetve a Szentimrei (1925) és Kós Szidónia villák (1937), valamint Ferenczy Gyula sztánai nyaralóháza (1924, Kós K. 1971: 1509), de tervezett lakóházat Csucsára is, Simon Gerő író számára (1926). Református, illetve görögkatolikus templomokat, vagy imaházat tervezett, (illetve restaurálási tervet készített) Sztánába (1924), Kispetribé (1924), Erdőfalvára (1928), Ketesdre (1937–41) és Bábonyba (templom tanteremmel 1934). Nem megvalósult templomterve, illetve bővítési terve készült Csucsára (1911) Magyarbikalra (1922), Vistába (1922) és Egeres-Ferencbányára (1956). Parókiát tervezett Bánffyhunyadra (1924, az épület az 1956-os tűzvészben megrongálódott, jelentős módosításokkal építették újra), Nagypetribé (1914, 1953), Farnasra (1955) és Kalotaszentkirályra (1961), Gyerővásárhelyre (1963). Parókia tervei nem valósultak meg Csucsán (1951), és Magyargyerővásárhelyen (1963). Kultúrházat tervezett Mákóba (1928, 1942), Körösfőre (1936), Magyarbikalra (1941, 1948). Meg nem valósult kultúrháztervei voltak Zsobokra (év nélkül), Kispetribé (1947), Magyarlónára (1947) és Magyarnagykapusra (1954). Mezőgazdasági szakiskolát tervezett Bábonyba (1935–36), tejcarnokot Mérába és községházat és jegyzői lakást Magyargyerővásárhelyre (1941, 1942). Nem valósult meg a Bánffyhunyadra tervezett Kalotaszeg Múzeum (1935). A sebesvári várrom 1923. évi restaurálásakor a kerek déli bástyát is a tervei alapján fedték újra. (Összefoglalóan lásd: Vajk 1983; Gall 2002, a kolozsvári református egyházkerületben végzett építészeti és műemléki munkásságáról: Debreczeni 1968)

⁸⁶ Az 1912. évi sikertelen múzeumalapítási próbálkozás után a Kalotaszegi Református Egyházmegye az 1933 tavaszán döntött a Kalotaszegi Néprajzi Múzeum felállításáról, ekkor kezdődtek meg a tárggyűjtések is. (678 tárgy, 100 ezer lejt meghaladó értékben, amelynek a II. világháború utáni eltűnéséről semmilyen információval sem rendelkezünk) A múzeumot 1933. október 15-én meg is nyitották egy ideiglenes, a református egyház tulajdonában lévő „Nagy Ferenc” házban.

48. kép: Az 1924-ben Kós Károly tervei alapján épült sztánai görög-katolikus román templom (Fotó: Fülemile Ágnes, 2004)

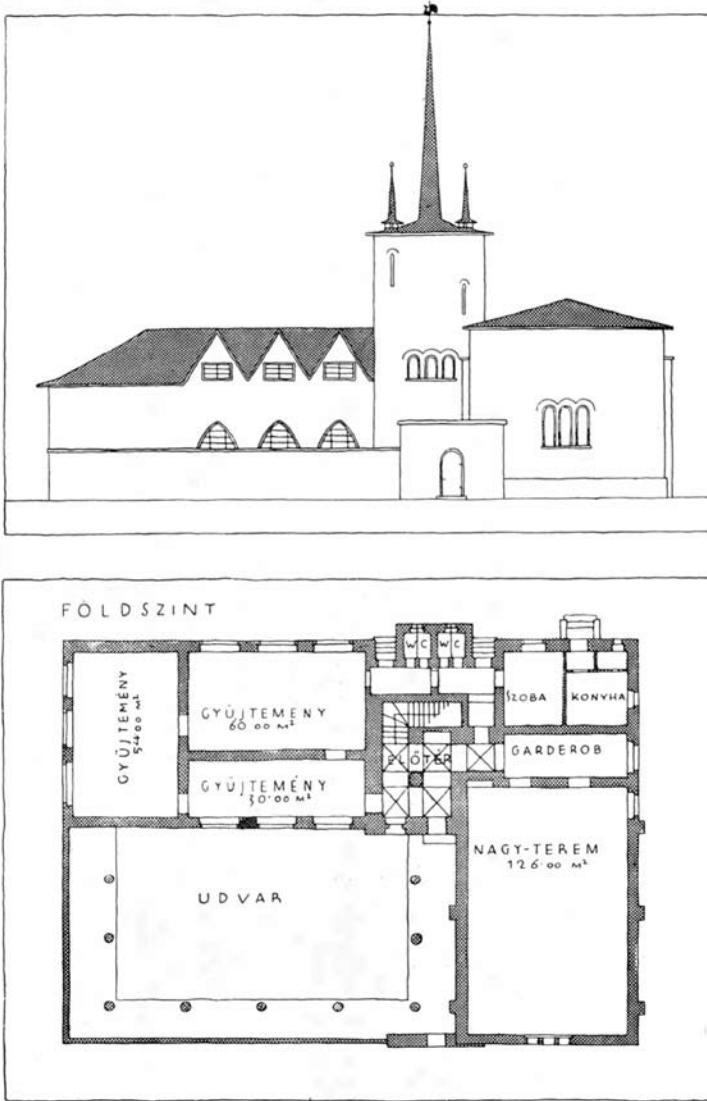

49. kép: Kós Károly 1924-ben készült tervei szerint 1927-ben megépített görögkatolikus (1948 után ortodox) templom Kispetriben. Belső terébe a Sztánán elbontott, onnan megvásárolt, 1795-ben épült román fatemplom részeit telepítették át, amelyhez hozzáépítették a kőtoronyt. (Fotó: Balogh Balázs, 2021)

50. kép: A Kós Károly tervezte egyhajós ketesdi református templom, amely 1937 és 1941 között épült. Kettesd 37 m magas tornyú fatemploma 1937-ig állt. Mivel a templomot „kinötte” a gyülekezet, a presbitérium a lebontása és egy új kőtemplom építése mellett döntött. Kós Károly viszont legalább elhelyezte az új épületben, ami még menthető volt a régi templom berendezéséből, így a gyalui Asztalos János által 1692-ben festett 21 mennyezetkazettát is. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

tető helyére épített bádogtetős toronnyal vesztette el jellegét, a festett mennyezete sem helyezték vissza. A 19. század végén a tordaszentlászlói templomot bontották el, „...*ugyanebben az időben olyan megcsodált műemlékünk is halálra volt ítélve, mint a magyarvalkói, már el is készült a helyébe építendő sivár pallértemplom terve*” (Debreczeni 1968: 53). A 20. század első évtizedében bontották el Kispetri, az 1920-as években Sárvasár, 1936-ban Kettesd „öreg” templomát és haranglábát. Kós ugyan tervezte, hogy a haranglábát Kolozsvár kedvelt kirándulóhelyén, a Hójában állítsák föl, de mire észbekapott a fát széthordták (Vajk 1983: 40). „*Valamennyi középkori építésű, majdnem mind festett mennyezettel, és népi ács munkálatú tetővel bíró templom. [...] 1930-ban a magyarkiskapusi templomra mondották ki a lebontási határozatot, de szerencsére a vistai és bikali esethez hasonló kimenetellel.*” – írja Debreczeni László (Debreczeni 1968: 53).

51. kép: Kós Károly 1935-ben készült, meg nem valósult „Kalotaszegi múzeum és kulturház” épületterve (homlokzat és alaprajz) a Bánffyhunadon 1933-ban (még egy másik épületben) megnyílt Kalotaszeg Múzeum számára. A terv a Székely Nemzeti Múzeum alaprajzi elrendezésére hasonlított. A kerített udvar kapuja az épület két tömbjét összekötő tornyos lépcsőház főbejáratához vezet. A dístelen homlokzat fődíszé a négy fiatornyos torony és a más épületein is előszeretettel alkalmazott többes ablaknyílások csoportos dekoratív ritmusa, valamint az aszimmetrikus tömegelrendezés. A rajz megjelent A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléjében* 1941-ben. (Forrás: Padányi 1941: 116. Lásd még: Gall 2002: 378–379)

Távolabbi a kapcsolódás, de mégis idetartozik, hogy Kós Károly 1922–1923 telén a Varjúvárbán, a maga készítette Gutenberg-típusú kézinyomdán 200 példányban kinyomtatta, összefűzte, bekötötte az „Erdély kövei” című 30 linómetszettel illusztrált képeskönyvét (Említi: Kós K. 1971: 1507).⁸⁷ Transzilvánizmusának és építészeti hitvallásának megfelelően fejtette ki, hogyan látja az építészetben azt az őt és kortársait lenyűgöző kultúraalakító erőket, amelyek a kívülről Erdélybe érkező hatásokból egyéni kifejezőmódot alakítottak, s amely

„Erdélyt mindenekelőtt és felett, és mindenidőkben sajátosságos, egyedülvaló egyéniséggé predestinálták, mint a legkülönbözőbb fajta népek és kultúrák keveredő helyét.” „...a Székelyföld, avagy Kalotaszeg XVI., XVII. és XVIII. században épült vagy átépített kerített templomai kizárólagosan erdélyi magyar templomok. Ugyanezt kellene elmondanunk a szász templomokról is. És ha most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély templomait, akkor önkéntelenül is meg kell hogy lepjen az időbeli sorrendben állandóan növekvő rokonság az eredetileg egymástól nagyon idegen épületek közt. Az időrendben később és később épülő templomok állandóan távolodnak attól a típustól, mely közvetlenül idegen földről (keletről avagy nyugatról) került ide és közelednek ahhoz a közös típushoz, melyet ezen földön az élet és természet azonossága és a közös sors diktál románnak, szásznak, magyarnak egyformán.” Meggyőződéssel jelenti ki: „Az igazság, amire Erdély beszélő kövei tanítanak”, „akikbe lelket lehelt Erdély háromfajtájú, de közös sorsú népe”, az az, hogy „az erdélyi román, szász és magyar templomok igazi típusai sokkalta közelebbi rokonok egymással, mint a világ bármely más templom-típusával.” (Kós K. 1920: 138, 140, 141)⁸⁸

Kós Károly a későbbiekben is következetesen kiállt a maga „jobbról-balról sokak által kritizált, de kiirthatatlanul belé(je) gyökerezett »transzilván«” ideológiája mellett (Kós K. 1971: 1510). A hivatalos magyarországi „melldöngető” retorikával szemben képviselt, a tevékeny megmaradásban és alkalmazkodó együttműködésben hívó alapállása nemcsak a két világháború között, hanem az 1940–1944 közötti időszakban is higgadtságra intő példát és cselekvési mintát adott az erdélyi értelmiségnek.⁸⁹

⁸⁷ A könyv címe John Ruskin, a preraffaelita mozgalom szellemi vezérének 1851–1853-ban írt „Velence kövei I–III.” munkájára utalt, amely Magyarországon Geőcze Sarolta fordításában és az MTA kiadásában 1896–1898-ban jelent meg (Ruskin 1896 I.: 44–47).

⁸⁸ A kísérő esszé szövege azonos a *Pásztortűz* folyóiratban korábban közölt „Beszélnek Erdély kövei” című írásával, Kós K. 1920.

⁸⁹ A kortársak világosan látták a jelentőségét annak, hogy mit jelentett Kós erdélyi és kalotaszegi áldozatvállalása a személyes karrierjében és mit a vidéknek, amit az ő kortársak fölé magasodó

A toronymotívum szimbolizmusa és az új református templomépítészet 1920–1948

Györgyi Dénes műépítész, a „Fiatalok” építészcsoporthoz egykori tagja, a „Két nemzedék között” című írásában apjának, Györgyi Kálmánnak⁹⁰ az iparművészet 20. század eleji fellendítésében játszott kiemelkedő munkásságára emlékezve 1935-ben ilyen szavakkal jellemezte a népies nemzeti irány hirtelen megszakadását:

„És ezt a nagy nemzeti művészeti fellángolást, ezeket a virágzó eredményeket a világháború örökre gyászos négy esztendeje s az utána következő nemzeti csapás teljesen tönkretette [...]. Jöttek a forradalmak, jött a gazdasági összeomlás s az ország egész kultúrája romokban hevert. E romokból kellett felépíteni a teljesen elárvult és elhagyatott, nagy küzdelmeket folytató Iparművészeti Társulatot is. [...] Ez a munka nehezebb volt, mint a kezdetnek úttörő munkája. Akkor nagy reményekkel, örömmel és lelkesen néztek a jövő munkája felé, most pedig gyászos letargia mellett, minden külső segítség nélkül, s egy nagy összeomlás romjain kellett tovább folytatni a munkát.” (Györgyi 1935: 21–22)

1939-ben, mintegy bő 30 évvel azután, hogy a „Fiatalok” elkezdték működésüket és a gödöllőiekkel együttműködésben 1909-ben megépült a zebegényi templom (Kós Károly, Jánszky Béla, Györgyi Dénes, Körösfői Kriesch Aladár és tanítványai munkájaként), Jánszky Béla összegző visszatekintésben értékelté épí-

tekintélye magával emelt, akivel alakja jelképeréjűen eggyé vált. Az *Erdélyi Helikon* 1933. évi 10. Kós Károly 50. születésnapjára szentelt számában az erdélyi református püspök és író, Makkai Sándor így fogalmaz: „[...] minden alkotásával és egész tevékenységével célt szolgál: könyveivel is, házaival is lakást, otthont épít az erdélyi magyarságnak. Lehet, hogy ez egyéni megállapítás, de én Kós Károlyt életben és művészetben egyetlen foglalkozásban látom forgolódni: szeméi elé ernyőzött kézzel tájékozódni és tájékoztatni akar afelől, hogy hol is az erdélyi magyarság helye ebben a reánk szakadt sötétségben? Nem játszik, hanem keres. Utat, házhelyet, munkateret, védő otthont, pihenő zugot. A miénket, a nekünk valót, a történelmünköz és természetünköz illőt. Bizonyosan azért, mert szereti népét. [...] Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik s emélfogva ebben az országrészben a különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját, harmóniában és szeretetben, [...] ha időileg ez a hite önámításnak látszik. Az erdélyiségnek ez a nem politikai, hanem tisztán szellemi és kultúr-koncepciója Kós Károly életének és munkájának legmélyebb ihletője.” (Makkai 1933: 675)

⁹⁰ Györgyi Kálmán (1860–1930) művészeti író, művésztanár, Györgyi Giergl Alajos festőművész fia, az Iparrajziskola igazgatója, a Magyar Iparművészet szakfolyóirat munkatársa, majd felelős szerkesztője (1897–1930), az Országos Iparművészeti Társulat igazgatója (1904–1930) volt.

tészeti törekvéseik sorsát (Jánszky 1939). Az általa megvont mérleg nem volt túl optimista. Összegző gondolatainak megfogalmazására tíz évvel azután került sor, hogy már 1929-ben tárgyalta a magyar nemzeti stílusú építészet létrehozásának sajnálatos kudarcát. Gondolatmenete röviden így foglalható össze: a „Fiatalok” elutasították a historizmus és eklektika sablonjait, tisztelték Lechner zsenijét, de követőinek epigon munkáit álságos zsákutcának tartották, a szecesszió individualizmusától és manírosságától irtóztak. Az angol mintájú polgári otthon funkcionális tér-képzésében gondolkodtak, de a népi építkezésből ihletet merítve megakarták tisztítani a homlokzatokat a ráakott sallangoktól. Elmélyült és alázattal megszerzett tudásuk a népi építészetről ösztönözte őket a természetes anyagok őszinte használatára, az ácsmunka tiszteletére, amely a magas tetőkben, egyenes ereszekben, kieresztett gerendavégekben, faragott faoszlopok, gerendák, kerektek, deszkamellvédek használatában kapott teret. A szabadon tagolt funkcionális terek kubusait bonyolultan kapcsolódó magas, nemegyszer lekontyolt tetőkkel kapcsolták össze. Még csak az elején tartottak a folyamatnak, hogy kísérletezzenek azzal, hogy megoldják a villa, a kertés ház építésének problémáit. Azonban hiába üdvözölte az építész és iparművész szakma a friss irányokat, a polgárság zöme idegenkedett puritánságuktól, nem értették meg törekvéseiket, kevés felkérést kaptak. Munkáik jórésze tusrajzokon maradt csak fenn, kevés lehetőséget kaptak az ötletek kidolgozására és megvalósítására, nagyobb volumenű feladatok, bérház és középület tervezésére úgyszintén ritkán kaptak megbízást. Amiben kevésbé korlátozottan megmutatkozhattak, az a kiállítások ideiglenesen felhúzott, néhány hónapig álló kulisszaépületei voltak, amelyek kifelé, a külföld felé azt a látszatot hirdették, hogy Magyarországon egy új modern nemzeti építészet van születőben, de hazai tekintetben a várva várt áttörés elmaradt. A háború kíméletlenül félbeszakította alig elkezdett munkásságukat. Egyrészt a Trianoni-sokk utáni konszolidáció politikai légköre az édeskés neobarokkot favorizálta, másrészt a modern funkcionális irányzat minden formai dísztől megszabadította, redukálta, nemzetközivé tette az építészetet, amelyben nem maradt hely a „nemzeti íznek.” Jánszky úgy érezte, elképzelésük nem vált elavulttá, gondolatiságukat tovább lehetne vinni. Elveik megelőzve korukat, megelőlegezték az építészet modern fordulatát és három évtizeddel később is vállalhatóak lennének.

A két írás közötti évtized Jánszky minden pesszimizmusa ellenére is újra felélénkítő viták tárgyává tette a népi építészet regionális változatainak alapuló magyar nemzeti építészet kérdését. 1935-ben a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében a kor egyik befolyásos építésze Padányi Gulyás Jenő ezt írta:

52. kép: Jászky Béla ex librise, tervezte Kozma Lajos (Forrás: *A HÁZ*, 1908. I. évf. 164)

fejlesztése motiválták (Wettstein 2018). A magyarországi építésztársadalom azon része, akik számára a népies irány megújítása fontos volt, „vigyázó szemét” változatlanul Kós Károly és Erdély irányába „vetette”. Padányi 1935-ben e sorokkal üzent a mesternek:

„[...] máris alakult és dolgozik olyan építész csoport, mely feladatául a magyar népi építés teljes területének felkutatását, jellegzetességeinek összegyűjtését tűzte ki feladatául; hogy biztos alapot nyújtson a helyi jelleg megőrzésével emelendő házaink tervezéséhez; hogy valódi és sajátos magyar értékeket hozzon felszínre s megtermékenyítse a családi lakóház, a nyaraló, és idegenforgalmi egyéb építmények alkotóinak tervező képzeletét. [...] Ezt a követelményt azzal az erős meggyőződéssel tesszük, hogy a korszerű építészetnek mindnyájunk által óhajtott és ismert, tisztultabb szelleme, a háborúelőtti évek építészettel szemben vallott józan tárgy-szerűsége tökéletesen összhangban van vidéki építészetünk józanságával és egyszerű derűjével. Semmit sem kell, de nem is szabad feláldozni sem kényelem, sem technikai berendezések terén ahhoz, hogy ennek a követelménynek eleget tehesünk s meg vagyunk győződve arról is, hogy ezen a módon a korszerű építészet hazánkban magyar ízt, kifelé pedig nevünknek elismerést, megbecsülést fog szerezni.” (Padányi 1935: 352)

Többféle kísérlet is történt népies típus-tervek létrehozására. Míg a családi házas és kislakásos telepek építésének programját szociális szempontok, addig a Balaton üdülőövezetének létrehozása körüli elképzeléseket pedig a bel- és külföldi turizmus

„... legyen szabad e helyről és ez alkalommal csak egyet említeni s neki Erdély felé, a sztánai Varjúvárhoz mindazok meleg háláját és rokonérzését küldeni, akiknek az építészeti hivatás és a magyar építés ügye elválaszthatatlan egységet jelentenek. Hálsán köszönjük Kós Károlynak, az építőművésznak, az Erdélyi Szépműves Céh egyik vezérének, hogy évtizedekkel ezelőtt felhívta figyelmünket a magyar vidék építészetének megbecsülésére. Ígérjük, neki, hogy ezt az eszmét elveszni nem engedjük. De félremagyarázni sem hagyjuk. Mert az ő nyomában nem akkor járunk, ha a Balaton partján s az Alföld lapályain székely házakat, vagy azok paródiáit emeljük. Ez túlságosan olcsó megoldás, lelketlen másolás, félreismerése és megvetése volna a vidéknek. Ha őt követni akarjuk, ugyanazt kell tennünk, amit ő, de a magunk vidékein. Meg kell keresnünk, fel kell fedoznünk a dunántúli házat, a hevesmegeyeit s a Tiszamentit, a balatonit és az alföldit egyenként. Még élnek kedves és jó formák, szerkezetek a nép kezén, amelyeket megmenthetünk, amelyet fejleszthetünk is.” (Padányi 1935: 351)

Az idegenforgalmi elképzelések mellett, markáns irány volt az új egyházi építkezések hulláma. Trianon után a Magyarországra áramló menekültek – köztük az erdélyi reformátusok – jelenléte számos gyülekezet számára égetővé tette a templombővítés kérdését.

A református egyház nagyarányú templomépítő akcióba kezdett. Az Erdélyből, Bánffyhunyadról a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki székébe érkező Ravasz László 1921–1948 közötti, az egész korszakon átívelő, meghatározó szolgálata alatt számos templom, gyülekezeti terem és iskola épült. A többségében református templomok⁹¹ mellett evangélikus és katolikus templomok is szép számmal épültek a század eleji népies irányzat jegyeit továbbvive. A korszak politikájától, nemzetegyesítő vágyától nem volt független, hogy a Budapesten és a peremén lévő elővárosias, később Nagy-Budapest részét alkotó településeken felépült új templomok különleges neveket is kaptak, nem egyszer a püspök javaslatára.⁹²

Azután, hogy a református gyülekezetek évszázadokig a katolikus liturgia szempontjai szerint épült hosszhajós terekben léteztek, hangsúlyozott szándék volt, hogy

⁹¹ A korszakban 50 protestáns templom Budapesten és mintegy 170 az ország többi részén épült (Hajós-Baku 2018: 68).

⁹² Magyar Feltámadás Temploma (1926–1927, Budapest, Budafok), a Magyar Reményég Temploma (1927, Budapest, Józsefváros), a Horthy Miklós Emléktemplom (1924–1928 Budapest, Kispest, Wekerle-telep), a Magyar Advent Temploma (1928–1930, Budapest, Kelenföld), a Magyar Sáfárság Temploma (1933–1936, Budapest, Rákospalota-Újváros), az Emlékezet Temploma (1930–1935, Budapest, Nagyvárad tér), a Hálaadás Temploma (1937–1940, Budapest, Pozsonyi út) a Felszabadulás Temploma (1932–1941, Budapest, Pestszentlőrinc), a Hazatérés Temploma (1938–1940, Budapest-Szabadság tér).

53. kép: A városmajori kistemplom. A közadakozásból épülő katolikus templom számára a főváros ingyenes telekadományára Árkay Aladár (1868–1932) pro bono vállalta a tervezést és az építkezés levezetését. Az egy év alatt elkészült templomot 1923. szeptember 8-án avatták fel. Az építéshez az Ördög-árok mederrendezése és lefedése során kitermelt terméskövet használták fel. A népies stílusú templom berendezése a II. világháborúban elpusztult. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

a liturgia és a gyülekezeti élet kívánalmaihoz alkalmazkodva, ugyanakkor az egyháztörténeti hagyományokat tükrözve, kikristályosodjon térképzésében és formai részleteiben egy új, optimális, a református egyház identitását is kifejező jellegzetes templomtípus, amely egyben markánsan meg is különbözteti őket a katolikusoktól. Nemcsak egyházi, hanem építési körökben is élénk szakmai viták folytak a kérdésről, már lényegében a 19. század utolsó negyede óta, amikor a dualizmus vallási pluralizmusa és gazdasági ereje lehetővé tette a református templomépítkezéseknek egy akkori felívelését (Hajós-Baku 2018: 70–79). Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) – a magyar nemzeti építészet feladatairól feljebb idézett sorok írója – a Dunamelléki Református Egyházkerület építész tanácsadója, országgyűlési képviselő, a Budapesti Mérnöki Kamara alelnöke, a két világháború közötti népi építészeti mozgalom kiemelkedő személyisége, a kérdésben fontos véleményformáló befolyással bírt. Az Országos Református Nőszövetség kiadásában megjelentetett, a presbitériumok-

nak ajánlott, „Az építő egyház, azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók” című útmutatójában írja: „*A református egyszerűség, puritánság legyen igényes, azaz keresse meg a jellegének méltó és hatásos művészi kifejezését.*” (Padányi 1944: 7) Padányi maga az angyalföldi református templom (épült 1927–1933) épületének külső és belső építészetiében mutatta meg a gyakorlatban a kérdésről vallott nézeteit. Padányi angyalföldi épületkomplexumában és számos, a korszakban épült templomnál tudatosan használt utalások történtek az erdélyi, azon belül is a kalotaszegi népi építészetre.

A minta ereje többszörösen is érthető és indokolható. A magyar kálvinizmus számára Erdély a reformáció nagy, erős bástyájának számított. Kalotaszeg pedig Erdélynek a reformáció korától erős, kompakt református vidéke, ahol a vallás elválaszthatatlanul része a magyar falvak regionális identitásának, kultúrájának. Tehát az „idegen megszállás alatt sínylődő” erdélyi református egyházat, még tágabban az elvesztett Erdélyt mi más is jelképezhette volna közérthetőbben, mint Kalotaszeg, amelynek templomépítészetét egy századeleji művészgeneráció csodálta és emelte piedesztálra, s amelynek az élő legendává vált Kós Károly életműve még nagyobb nyomatékot adott. Kós jelkép erejű kalotaszegi jelenléte nemcsak az építésztaársadalom, hanem a tágabb közvélemény elismerését is kivívta, tekintélye megfellebbezhetetlen volt. Mindezek mellett a templomépítéseket ambicionáló és kiváló kapcsolatokkal rendelkező, az erdélyi politikusi és értelmiségi körökkel élénk kapcsolatot tartó Ravasz László püspök kalotaszegi származása sem lehetett elhanyagolható tényező, akinek szülőháza egy iramodásnyira van a monumentális méltóságot árasztó bánffyhungyadi templomtól, ahol maga is szolgált segédlelkészként.⁹³

Trianon után az országvesztés traumájával küszködő, magába zuhant, bezárkózó korszakban tehát megint újra szakralizálódott a toronymszimbólum és a magyarországi templomépítészet egy irányának kiemelt architektúráis elemévé vált, elsősorban az elvesztett Erdélyt és a nemzetmegtartó „igazi” magyar vallást, a reformációt szimbolizálva (a karizmatikus Ravasz László tekintélye ehhez, mint említettük külön nyomatékot adott.) A két világháború közötti korszak ideológiája még jobban megerősítette, hogy az új szakrális épületek egyben egyfajta sepulchrális és triumfális gondolatkörben emlékművek is legyenek és mintegy a nemzet „castrum doloris”-aiként őrizték a mementóját az „elvesztett paradicsomnak”.

⁹³ Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy az új építésű templomokat stíluspluralizmus jellemezte, egy része éppannyira volt kísérletezően modernista szellemű, „novecento”-san klasszicizáló, mint vernakuláris jegyeket hordozó. A korszakban épült református templomok tipológiai rendszerezését lásd: Vukoszávlyev 2016; Hajós-Baku 2018: 84–87.

54. kép: A Kelenföldi Református Egyházközség Medgyaszay István tervezte Magyar Advent temploma (Budapest XI. ker. Október 23. utca 5.) (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

Erre példa Medgyaszay István Magyar advent temploma, amely a nevét Ravasz László református püspök javaslatára kapta. (54. kép) A közadakozásból 1928–1929-ben épült templomot 1930. november 16-án avatta föl Horthy Miklós kormányzó, az építkezés fővédnöke. A vasbeton épület falazata terméskő borítást kapott. Medgyaszay a szoknyás toronysisak formaképzésére és a nyitott harangház felidézésére helyezte a hangsúlyt a terméskő keretezésű árkádíves erkéllyel. Jellemző motívum nála a sisak és a szoknya találkozásánál megjelenő dekoratív háromszög

alakú nyílások ritmikus sora.⁹⁴ Medgyaszay ugyanezt az erdélyies toronysisakot katolikus templomon is alkalmazta. (55. kép) (Erre más építészek esetében is adódik példa, lásd: Árkay Aladár (53. kép), Rimanóczy Gyula (57. kép).

55. kép: A Szent-Imre katolikus templom, Balatonalmádiban. Az 1930. november 5-én felszentelt templomot Medgyaszay István tervezte. Az ugyanabban az évben elkészült kelenföldi Magyar Advent temploma és a balatonalmádi templom közötti kapcsolat leginkább a torony formaképzésében nyilvánvaló. Medgyaszay itt a helyi vörös terméskövet használta fel, amely a vakolt fehér falfelülettel meleg kontrasztot alkot. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2021)

⁹⁴ A templom ötszáz férőhelyes belső terének bútorzata egységes tervezés eredménye, s a templom két oldalán álló bérházakat is Medgyaszay tervezte.

Az építészek ebben az időszakban is a külső és belső tér együttes, összehangolt tervezésének ösztönművészeti módszerét követték.⁹⁵ Bár részletesen lehetne tárgyalni a belsőépítészeti megoldásokban, faragott-festett mives részletekben, asztalosmunkákban megnyilvánuló népies, erdélyies, kalotaszegies jegyeket, az épületeket megkoronázó, hangsúlyos reprezentativitással bíró templomtorony kiemelt jelentőséggel bírt. A református templomépítészetben a képzőművészeti alkotások helyett a tiszta építészeti alakítás adja a legfőbb művészi értéket, így a torony az építészeti ikonográfiai jelentésén túl, mint a formaalakítás eszköze is fontos elemnek számított.

A forma az újabb, modernebb felfogású épületeken egyszerűsödhetett is, nem feltétlenül a fiatornyokon volt a hangsúly, hanem a magas, karcsú gúla alakú sisak és az alacsony és kiszélesedő szoknya kapcsolatán, a tetősíkok arányain és a szögeken.

Csaba Rezső⁹⁶ (1903–1955), a két világháború között alkotó építész elsősorban református templomokat tervezett népies stílusban. Az 56. képen látható rákospalotai temploma mellett még Pestszentlőrincen (1932–1941), Mátyásföldön (1937–1939), Sashalmon (Árka Aladárral közösen, 1928) található épületei. Említésre érdemes munkája még a Rákospalota-újívárosi Magyar Sáfárság Temploma, amelyet Ravasz László 1936-ban szentelt fel. A templomhajót festett kazetás mennyezet fedi, a vasbeton gerendák faborításán népies virágmotívumok.⁹⁷

Elsősorban magyarországi hatása miatt érdemes Szeghalmy Bálint 1930-as, 40-es évekbeli építészetét megemlíteni.⁹⁸ A Kós Károlynál hat évvel fiatalabb – nagyváradi református családba született – Szeghalmy Bálint (1889–1963) 1911-ben végzett építésztként a műegyetemen.⁹⁹ Már diplomamunkája is azt a kiforrott népies stílust mutatta, amely egész munkásságán végigkísérte. Nem tartozott a „Fiatalok” köréhez, mégis a Kós, Zrumeczky, Györgyi, Mende, Jánzszy nevével fémjelzett, erdélyi ihletésű magyaros építészet következetes tovább vivője maradt egészen addig, amíg lehetősége volt tervezni, s amíg 1945-ben el nem kényszerült hagyni Magyarországot. Munkásságának java a két világháború közötti időszakra

⁹⁵ Györgyi Dénes építész erről így nyilatkozott: „Az Iparművészeti Iskola tanári munkássága megerősített az alapvető igazságban, hogy csak az építészeti szellem figyelmébe illeszkedő iparművészet hozhat létre nagy alkotásokat.” Györgyi 1935: 22.

⁹⁶ A nevét 1933-ban magyarosította Zeitlerről Csabára.

⁹⁷ Csaba épületén Medgyaszay kelenföldi és balatonalmádi templomának tornyára emlékeztet a toronysisak szoknyája fölötti háromszögű nyílások dekoratív sora.

⁹⁸ Az építészek és művek listája nem teljes. A felsorolásból például kihagytuk Dolhay Imre, (Debrecen-homokkerti református templom, 1932–1935), vagy Csanak József nevét (Debrecen, Mester utcai református templom, 1938.).

⁹⁹ Diplomamunkája a Nagyvárad-velencei református templom terve nem épült meg. A Nagyvárad-réti református gyülekezet háborúban elpusztult temploma helyére 1946-ban készített tervet, amely 1956-ra készült el.

56. kép: Az 1939–1944 között Csaba Rezső tervei szerint épült ósrákosi református templom, amely része a MÁV Vasutastelepnek, Rákospalotán (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Ósrákosi_református_templom_\(1944\)_2018_Rákospalota.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Ósrákosi_református_templom_(1944)_2018_Rákospalota.jpg) Letöltés: 2021. 03. 12.)

esik. Szeghalmy kortársainak jó része ekkorra már más stílusra váltott. Voltak, de nem sokan, akik a népies stílus és a modernizmus összeegyeztetésével próbálkoztak, miközben Kós „odakint”, Erdélyben vívta a maga szélmalomharcát és már csak kisebb jelentőségű épületeket építhetett. Szeghalmy viszont Magyarországon alkotva, számos nagy, hivatalos, gyülekezeti és városi megbízást kapott, amelyek az elszakított Erdély utáni nosztalgikus vágyódásból és közhangulatot tükröző igényből fakadtak. (58–66. képek)

57. kép: A 1941–1946-ban épült zuglói Páduai Szent Antal plébániatemplom (Budapest, XIV. kerület, Bosnyák tér 7.), építész id. Rimanóczy Gyula (1903–1958). A háborús helyzet nem engedte meg a torony befejezését. A mintegy háromezer főt befogadni képes templomot, amely Budapest második legnagyobb temploma, Mindszenty József hercegprímás szentelte fel. Az eredeti terv szerinti toronymagasság és meredek toronysisak csak 2014-ben készült el. A felújításról lásd: <https://epiteszforum.hu/het-evtized-utan-befejezett-a-bosnyak-teri-templom> Letöltés: 2021. 03. 13. (Forrás: Wikimedia Commons, Osvát A. File:Páduai Szent Antal templom felújítva.jpg – Wikimedia Commons Letöltés: 2021. 03. 13.)

58. kép: A keszthelyi református templom terve korabeli képeslapon. Tervezte Szeghalmy Bálint 1931-ben. (Forrás: Pethő Csongor képeslap gyűjteménye, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, leltári szám: V.1. 10. https://mandadb.hu/tetel/824290/A_keszthelyi_ref_templom_terve Letöltés: 2021. 03. 12.)

59. kép: A Szeghalmy Bálint tervezte keszthelyi református templom tornya (Forrás: Wikimedia Commons, Globetrotter19, 2016. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Keszthelyi_reform%C3%A1tus_templom,_r%C3%A9szlet,_2016_Hungary.jpg. Letöltés: 2021. 03. 12.)

60. kép: Tapolca, protestáns templom épült a „*reformátusok és evangélikusok közös áldozatából együttes használatára*” (Az idézet forrása: MTI hír 1936. 10. 05. 8. old. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>. Letöltés: 2021. 03. 14.) épült, Szeghalmy Bálint tervei szerint, 1936-ban. (A fotó forrása: Wikimedia Commons, Globetrotter19, 2019. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Protestant_Kirche,_2019_Tapolca.jpg. Letöltés: 2021. 03. 12.)

61. kép: Kisbér, református templom. Építész: Szeghalmy Bálint, 1939–1940. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

62. kép: A zalaegerszegi református templom 29 m magas, vörös kőből épült tornya a nyitott fa harangházzal. Építész: Szeghalmy Bálint, 1940–1942. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2017) A templomhoz gyülekezeti terem csatlakozik. Szeghalmy a belső építészeti részleteit is megtervezte, a falfaragásokat Sebestyén Ernő készítette. A cserépkályhák is egyediek és a templom stílusával összhangban állnak. A templomot díszítő textilek kalotaszegi varrottások. Gyimesi Endre a templom építéstörténetét ismertető cikkében így fogalmaz „Szeghalmy Bálint a rá jellemző magyaros, főleg erdélyi elemekkel fűszerezett stílusában talán élete legszebb templomát tervezte.” „[...] a kalotaszegi templomok meleg formáit és díszítését használta fel.” (Gyimesi 2017)

63. kép: A zalaegerszegi református templom terve az adománygyűjtés céljából nyomtatott képsaplapon, Szeghalmy Bálint rajza, 1939 (Forrás: <https://orszagepito.net/templomepites-a-haboru-arnyekaban-reformatus-templom-zalaegerszeg/> Letöltés: 2023. 01. 18.)

Semmiképpen nem nevezhető epigonnak, megtalálta a maga őszinte hangját, elsősorban a protestáns templomépítészetben. „Templomépítőnek” is nevezték, élete során 59 templomtervet készített. A vasbeton térhódítása ellenére hű maradt a természetes anyagokhoz (tégla, kő, fa, vas) és a kalotaszegies formákban megnyilvánuló nemzeti stílusú építészethez. 1919–1929 között Nagykanizsa, majd 1929-től 1945-ig Miskolc város főépítészeként működött. Miskolcnak már a nagykanizsai korszakában tervezni kezdett (martinkertvárosi templom), de ennél jelentősebben és egyértelműbben „Kós Károlyos”, kalotaszegi hatást mutat az 1938-ban Miskolcon, a tetemvári temető dombján épített református „deszkatemplom”¹⁰⁰ és a már nem álló avasi kilátó.¹⁰¹ Számos elkészült, Magyarország-szerte található református

¹⁰⁰ A „deszkatemplom” 1997. december 4-ére virradóan szándékos gyűjtögetás áldozata lett, de másfél év alatt újjáépítették, 1999. május 5-én avatták fel.

¹⁰¹ Egy ideiglenes elődjéről Rákóczi toronynak is nevezett 26 m magas avasi kilátó sok nehézség után végül gyorsan, néhány hét alatt épült meg 1934 nyarán a „Miskolci Hét” kulturális és idegenfor-

temploma (mintegy 20) a kalotaszegi templomépítészet hatását mutatja (a tér- és tömegalakítás, arányok, ácsszerkezetes harangházas, faburkolat-koszorús tornyok és tetősíkok alkalmazása, a faszerkezetet hangsúlyozó templombelső kialakítása, stb.) A századelő összépítészeti gondolkodásának megfelelően a külső és belső terek, valamint a berendezés egységes tervezésében hitt. A meghittebb méretű, kétszáz-négyszáz fő befogadására alkalmas gyülekezeti terek tervezése állt közel hozzá. „Kalotaszegies” templomai közül a miskolci deszkatemplomon kívül említésre méltók: Keszthely (1931), Tapolca (1936), Tatabánya-Bánhida (1939), Kisbér (1939–1940), Mosonmagyaróvár (1940), Zalaegerszeg (1940–1942) református templomai. A II. világháború megakadályozta több templomtervének elkészültét. Utólag, a tervei alapján a közelmúltban épült meg az 1939-ben elkezdett, de félbemaradt Pesterzsébet Klapka téri református templom.¹⁰² (66. kép) (A Soroksár-Újtelepi református templomtervének megépítésébe bele sem kezdtek.) Egyházi megrendelések mellett számos jelentős középületet is tervezett. Horthy Miklós pártfogolt építészeként Kenderesen, a kormányzó szülőhelyén is több megbízatást kapott.¹⁰³

A nagyváradi Szeghalmy Bálint Magyarországon, Kós Károly fiatalabb kortársai közül szinte egyedülként, rendíthetetlen kitartással vitte tovább a századelő magyaros népi építészeti hagyományát. Az, hogy szemlélete nem vált anakronisztikus konzervatívizmussá, földjéből kiszakított gyökeres virággá, ahhoz szükséges volt a református egyházi megrendelőknek a kalotaszegi templomépítészet archetipikus

galmi rendezvények részeként, Szeghalmy Bálint, a város főépítészének tervei szerint. Az ácsszerkezte tölgyfából készült, kívülről zöld zsindelemmel borították. 1942 novemberében részben leégett, de még kijavítható volt. Viszont 1956 decemberében egy szovjet tank gyújtólövedéke pusztította el. Évekig a faköpeny belsejében lévő vasbeton csigalépcső állt csak. A helyén a Hofer Miklós – Vörös György tervezte modern 72 m magas tv-torony 1963. augusztus 20-án nyílt meg. Szeghalmy kilátójának fogadtatása nem volt egyöntetű. *„Lux Kálmán a Műemlékek Országos Bizottságának akkori, európai hírű építészé amikor először látta a tornyot, így kiáltott fel: Hogy jutott eszetekbe ide építeni ezt a szörnyeteket? Tömegalakítását a szakemberek később is idegennek tartották az Avastól, olyannak, amely rontotta a műemlékek összhatását. Ebben minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy Erdély, és nem a borsodi táj építészetét juttatta az itt élők eszébe.”* (Dobrossy, 2000: 109)

¹⁰² 1940-re csak a templom épülettömbjének csak az alsorsori gyülekezeti terme épült meg, a háború és az utána jövő évek ellehetetlenítették a befejezést. A csonka épületben működő egyházközség 1994-ben alapítványt hozott létre, célul kitűzve Szeghalmy Bálint terveinek megvalósítását. Az építkezés 2017-ben kezdődött, a templomot 2019. április 7-én avatták fel. Az impozáns épület jellegében a mosonmagyaróvárit idézi, de lényegesen nagyobb léptékben. (A Budapest-Pesterzsébet-Klapka téri Református Egyházközség épületéről képeket lásd: Millisits 2019. https://pestbuda.hu/cikk/20190408_millisits_mate_a_magyar_protestans_templomepiteszet_remekmuvet_szenteltek_fel_pestersebeten Leöltés 2023. 01. 18.)

¹⁰³ Ezért is látta jónak elhagyni az országot a háború végén. Bajorországban telepedett le, ott is hunyt el. Földi maradványait – feleségével együtt – 2000-ben hazahozták és a miskolci „deszkatemplom” kertjében helyezték örök nyugalomra.

64. kép: A Szeghalmy Bálint műépítész tervezte, 1938-ban átadott miskolci, tetemvári temető református „deszkatemplom” beltere, a Szeghalmy templomtereit jellemző, a nyitott fedélszék érzetét adó, ferde oldalú, gerendavázás „koporsófedéssel” (a Magyar Filmiroda képeslapja, 1940)

formái iránti nyitottságára, melyben az egyház magára ismert, s identitását általa egyértelműen kifejezhette, s amellyel máig hatóan erős kontextust teremtett e formavilág köré. A sajátos építészeti keret – térszervezésével, kiemelt szimbolikus elemeivel és stíluspreferenciájával – az egyház identitás-reprezentációjának részévé vált. Kalotaszeg mint Erdély szimbólum közérthetősége és emocionális ereje azonban nemcsak a református egyház, hanem a két világháború közti sebzett lelkű magyarországi befogadó közeg egésze számára is nyilvánvaló volt.

Míg a református egyház Kalotaszeg irányába, az evangélikus egyház inkább a Felvidék építészeti tradíciója felé fordult, amelyre eklatáns példa Sándy Gyula (1868–1953) építészete. A felvidéki származású, maga is evangélikus Sándynak – az evangélikus templomépítészet legnagyobb magyarországi alakjának – 29 evangélikus templomterve valósult meg. A felvidéki középkori várak és a pártázatos reneszánsz és sgrafittos homlokzatok ihlették építészeti formavilágát. (Emellett az északnémet tégláépítészet, lépcsős homlokzatok és toronyformák is visszaköszönnek építészetében.)¹⁰⁴ A kispesti pártázatos és magyaros mintájú (eredetileg sgrafittos)

¹⁰⁴ Ugyanakkor Sándynál is előfordulnak a historizáló részletekkel keverten népies, erdélyies elemek. Egyik korai művén, az 1899-ben épült téglahomlokzatú Hódmezővásárhely-újvárosi református templom tornyának lépcsőzetes pártájú homlokfalak közé fogott nyeregtetejére

65. kép: Miskolcon, a tetemvári temetőben, 1938-ban Szeghalmy Bálint tervei szerint épült „deszkatemplom”. A képen az 1997-ben történt tűz után, az eredeti tervek szerint újjáépített és 1999-ben átadott épület látható. (Forrás: Szendrői Közművelődési Központ és Könyvtár <https://mandadb.hu/dokumentum/109901/b1j29e13.jpg>, Letöltés: 2021. 03. 12.)

egy kis faácsolatú, kalotaszegies, deszkamellvédés huszártornyot ültetett. (Lásd: <https://www.kozterkep.hu/13776/gyorffy-jozsef#vetito=76803> Letöltés 2023. 03. 16.) Négy fiatornyos toronysisakkal látta el az 1930–1932-ben épült székesfehérvári evangélikus templomot. (Lásd: https://mandadb.hu/tetel/657460/Szekesfehervar_1935 Letöltés: 2023. 03. 16.) Az 1938–1939-ben épült rákoshgyi és az 1939-es rákocsabai evangélikus templom vörös téglás zömök, erőt sugárzó tornyait lásd: Bodó P. 2022b.

66. kép: A Budapest-Pesterzsébet-Klapka téri Református Egyházközség 1939-ben elkezdett, félbemaradt és csak 2019-re befejezett temploma, amely Szeghalmi Bálint tervei szerint készült (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

frízzel díszített templomtorony jól illusztrálja az evangélikus identitás kifejezésére törekvő formaképzést.¹⁰⁵ (67. kép)

A második bécsi döntéssel, Észak-Erdély visszacsatolásával jelentősen felerősödött az Erdélyre irányuló figyelem.¹⁰⁶ A magyarországi Erdély-képet – a fentiekben tárgyalt előzményekre is alapozva – a sajtópropaganda, a turizmus, a tudományos ismeretterjesztés, a művészet, hangsúlyosan a film és a divat is felmagasztalóan alakította. Ebben az 1940–1944 között – magyar nézőpontból megformált – archaizált, patriarkális és folklorizált Erdély-képben, a hét-nyolc évtizednyi előzményeknek megfelelően Kalotaszegnek és Székelyföldnek¹⁰⁷ kiemelkedően fontos szerep jutott. A magyarországi és a diaszpóra magyar média (a nyomtatott sajtó, a rádió és filmhíradó) teljes arzenáljával fordult a bevonulás és a magyar lakosságnak a bevonuló csapatokat eufórikus hangulatban ünneplő eseményei felé. Az 1940 őszen és 1941-ben készült sajtótermékek fotókkal gazdagon illusztrált tudósításokban, tárcákban emlékeztek meg Észak-Erdély visszatértéről. Az évkönyvek,

67. kép: A kispesti evangélikus templom pártázatos toronya. Tervező Sándy Gyula, épült 1925–1927-ben. (Fotó: Fülemlé Ágnes, 2023)

¹⁰⁵ A templom történetéről lásd: Bodó P. 2022a.

¹⁰⁶ Az 1940. augusztus 30-án a bécsi Belvedere-palotában kihirdetett német-olasz döntő bizottság által meghozott határozat 43 ezer négyzetkilométert és 2,4 millió lakost juttatott vissza Magyarországnak.

¹⁰⁷ Ablonczy 2009: 44, 56.

kalendáriumok, útikönyvek, népszerűsítő kiadványok címlapjai igen gyakran Kalotaszeg-attribútumokkal, a már ismert, „bejárattott” vizuális toposzokkal, utaltak Erdélyre. A korszak alkalmazott grafikai termésében feltűnő emblematiszű motívumok között a fiatornyos kalotaszegi templomok jellegzetes sziluettjének kiemelt szimbolikus szerep jutott a népviseletes emberek, faragott kiskapuk, galambbűgos székelűkapu, zord havas hegycsűcsok, stb. látvűnya mellett. (68–71. képek)

68. kép: A Székely Egyetemi és Fűiskolai Hallgatűk Egyesűletének „Erdély Őrűk Egyetlen Miénk!” 16 darabos irredenta képeslapfűzetének borítűoldalán egy nűgy fiatornyos kalotaszegi templom sötét sziluettje fehér galambokkal, a torony műgűtt viharfelhűk műgűl elűbűjű nap. Rajzolta Gebhardt Tibor. A fűzet szűnes lapjait Gebhardt Tibor és Szilűgyi J. grafikűival nyomatta: Klűsz Colorfest, Budapesten. A sorozat egyűb lapjait lűsd a kaposvűri Takűts Gyula Megyei és Vűrosi Kűnyvtűr „A trianoni bűkeszerzűdűs és kűvetkezműnyei a kűt vilűghűborű kűzűtt, Steiner Jűzsefnű (Nagyatűd) képeslapgyűjteműnye” című kiűllitűs „Elcsatolt orszűgrűszeink” altűműjűnak anyagűban. (<http://www.mvkkvar.hu/kiallitas/trianonkiallitas/tartalom/elcsatoltorszagreszeink.php> Letűltűs 2023. 03. 05.)

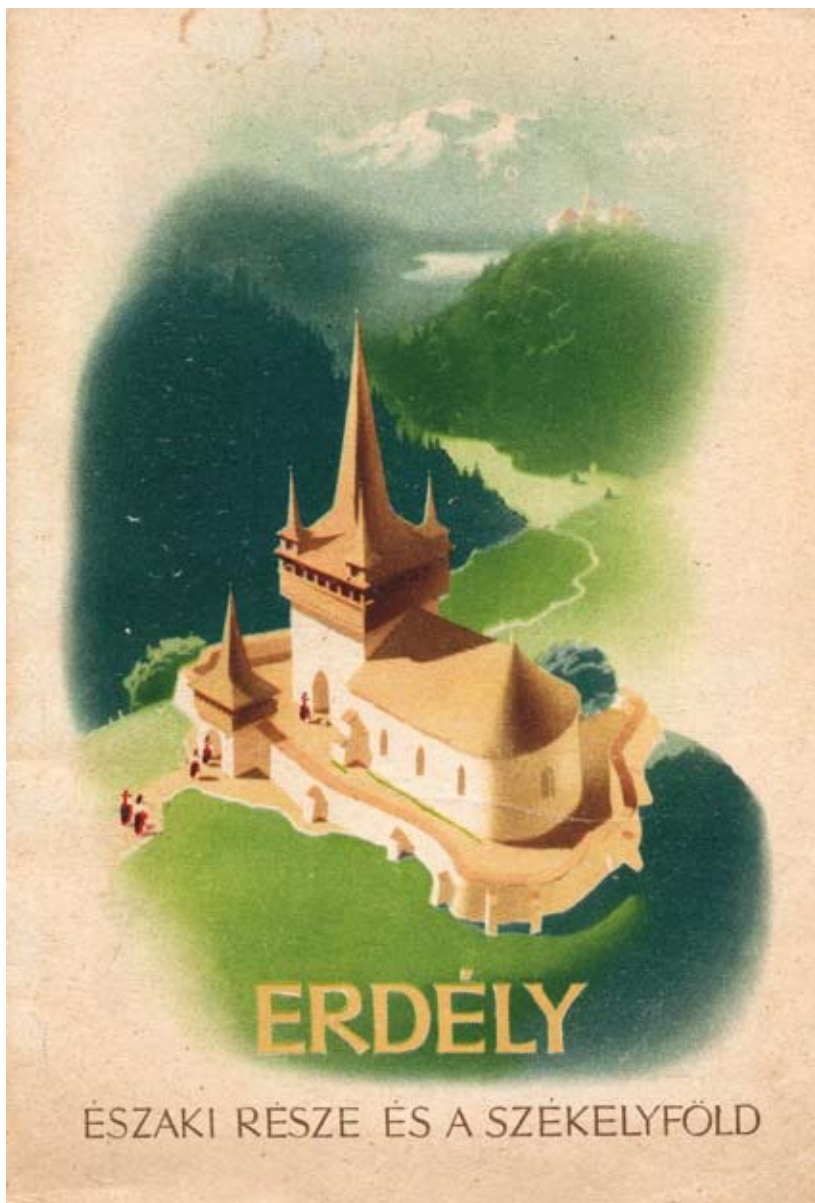
69. kép: A Kós Károly által 1912-ben tervezett sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum épülete képslapon a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének „Erdély Örök Egyetlen Miénk!” 16 darabos irredenta képeslapfüzetéből, rajzolta Gebhardt Tibor. A kalotaszegi muszulyos nóialak nemcsak ezen a székelyföldi lapon, hanem a sorozat nagyváradi lapján is szerepel. A képeslapokon a népviseletes alakok többnyire táji hitelesség nélkül dekoratív és szimbolikus előtéri staffázsfiguraként szerepelnek. A lapok között van egy kalotaszegi és egy marosszéki székely viseletes párt megjelenítő rajz is.

Észak-Erdély visszacsatolása után a népművészet és a háziipari termékek iránt is újra fellobbant az érdeklődés. Az erdélyi háziipar az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron külön negyedek kapott. A pavilonok a kalotaszegi templomtornyokat idézték. (72., 73. kép) A mezőgazdasági kiállítás szélesen terpeszkedő központi épülete elé is egy karcsú négyfiatornyos, harangházas kalotaszegi templomtorny épült, ugyanúgy a Városligetben, mint 45 évvel korábban a millenniumi kiállításon.

A fent említett korszakban a népművészet kifejezéseit már nemcsak, vagy kevésbé a regionális identitás építését szolgáló eszköznek és a nemzeti művészet megújulásának alapjául szolgáló esztétikai ihletforrásnak és morális bázisnak tekintették. A folklorizált, esztétizált és nemzetiesített Kalotaszeg imáznak az 1940–44 közötti, a média és turizmus általi minden korábbinál hatékonyabb popularizálása egyben Kalotaszegnek, mint az egyik legfőbb Erdélyt megtestesítő jelképnek propaganda célokra történő fordítását, a politika általi kihasználását is jelentette.

70. kép: „Erdély újra magyar föld” feliratú plakát 1940-ból, címeres magyar zászlóval és egy elképzelt tájban látható kalotaszegi templom képével. Grafikus: Németh N., nyomda: Stádium Rt. Budapest, papír, ofszet, méret 62,5 x 94,5 cm. (Forrás: Árverés 90 Bt. 2013. 06. 07. 108. árverése, <http://bedo.hu/kepek/adat/plakat/7/0076>. JPG Letöltés: 2021. 05. 19.)

71. kép: Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal 48 oldalas, fotókkal illusztrált kiadványa az erdélyi utazások népszerűsítésére. A címlapon Konecsni Györgynek az OMIH által kiírt 1941. évi plakátpályázaton II. díjat nyert terve egy kalotaszegi templom madártávlatból látható képével, amely a magyarvalkói kerített templomra emlékeztet.

72. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásár Mezőgazdasági Kiállításának pavilonja, ifj. Szabó István terve (Forrás: *Magyar Iparművészet*, 1941, XLIV. évf. 58.)

73. kép: Az 1941. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron az Erdélyi háziipar területe a Városligetben. A haranglábakon a visszatért vármegyék címerei, szemben Kolozs megyéé. A pavilonok tetőzete a kalotaszegi templomtornyokat idézi. (Budapest Főváros Levéltára: HUBFLXV.19.d.2.b.000234.) A *Magyar Iparművészet* folyóiratnak a vásárról szóló beszámolója ezt írta: „Az erdélyi utca kalotaszegi bódéi pedig arról beszéltek, hogy meguannak hazánkban azok a gócpontok, amelyekből egészséges, izléses és nemesen művészi háziipar termelődhetik.” (A kép forrása: <https://bparchiv.hu/statikus/1925-aprilis-18-nyilt-meg-az-első-budapesti-nemzetkozi-vasar> Letöltés: 2021. 05. 24. Az idézet forrása: Kampis 1941: 56)

A Trianon utáni magyar nemzeti önkép sérelmi kultuszának a köztudatba mélyen beágyazódott elemei (Zeidler 2002) közé – a terület-visszacsatolásokkal – a régebb óta bevezetett Kalotaszeg toposzok újraértelmezve, triumfális szimbólumként kerültek be. Ez a tendencia még nyilvánvalóbb a háborús, militáns plakátokon, ahol a nemzeti jelképként szereplő kalotaszegi templommotívum a heroizáló képi eszközök részeként legitimizálni kívánta a háborús szerepvállalást, s ezáltal az össznemzeti küldetés értelmezési mezejében újabb jelentésréteggel mélyítette Kalotaszeg szimbolizmusát.

A toronymotívum a rendszerváltozás utáni református templomépítészetben

Az 1948-49-es kommunista politikai fordulat utáni mintegy másfél évtizedben a határon túli magyarságról információ alig szűrődött be Magyarországra. A Ka-

lotaszegről alkotott kép lényegi elemekkel nem bővült, emléke csak elhomályosulhatott. Újrafelfedezését az 1960-as, 70-es években a Magyarország és Románia között meginduló utazások, majd az 1970-es évek elejétől kezdődően, és az 1980-as években felerősödően, a táncházmozgalom felhajtó ereje hozták.

Magyarországon a II. világháborút követő kommunista politikai fordulat antiklerikalizmusával hosszú időre visszaesett, és kontrolálttá, bürokratikusá vált a templomépítkezések lehetősége. Ebben az időben, ha egy-egy imaház, gyülekezeti terem kivitelezése engedélyt is kapott, szakrális jellegét nem lehetett építészeti eszközökkel „megünnepelni”.¹⁰⁸ Az 1970-es évektől gombamód szaporodó házigyári technológiával felépített hatalmas lakótelepeken nem tervezték, nem is engedték templomok építését.¹⁰⁹

Az 1990-es rendszerváltozással a vallási élet és az egyháztámogatás új korszaka köszöntött be, amikor az egyházi építkezések ismét nagy lendületet kaptak, és jelentős támogatást élveztek.¹¹⁰ Az új templomok jelentős része lakótelepeken

¹⁰⁸ Mindemellett a képet árnyalja, hogy Lantos Edit levéltári kutatásai során 1945 és 1989 között 278 katolikus egyházi rendeltetésű épületről gyűjtött adatokat, bár ebből jellemzően 1945 és 1970 között bő 100 épület esetében csak átalakítással (lakás, garázs, műhely stb.) nyertek miséző helyet, kápolnát (Lantos 2018: 12). Ritkábban, de akadt építészeti értéket képviselő, új modernista épület is, mint például Csaba László és Szabó István templomai, melyek a korszaknak „*az állami irodák szorításában született egyedi hangnemű csúcsművei*” (Kovács 2010: 19). Kovács Dániel így fogalmaz: „*valójában néhány tucatnyi az az épület, amely eléri az említésre érdemes nivót. A többi egy-egy közösség szorgos munkájának esztétikailag kevésbé, szociológiai szempontból viszont annál figyelemreméltóbb munkája*” (Kovács 2010: 17). Az egyház és az állam viszonyának konszolidálódásával és az 1958–1970 között érvényben lévő szabályozás feloldásával az 1970-es évek második felében és az 1980-as években indulnak újra a nagyobb léptékű építkezések (Magyarország és a Vatikán viszonyában az állam kirakatpolitikájának gesztusa volt az 1980-ra a római Szent Péter-bazilika altemplomában elkészült Magyarok Nagyasszonya-kápolna elkészülte is). Az 1945-1989 közötti egyházi építkezések számbeli alakulását grafikonra vetíti: Lantos 2018: 27. A szocializmus időszakának templomépítéseiről lásd még: Vukoszávlyev – Urbán 2016; Urbán 2019.

¹⁰⁹ Az első „jogelőd nélküli” új templom, amelynek megépítésére Lékai bíboros, esztergomi érsek kérésére – aranymisés évfordulója tiszteletére – adtak kivételesen engedélyt, ugyan nem a lakótelepen, hanem pár utcával arrébb, Pünkösdfürdőn épülhetett meg 1984–1986-ban, Csaba László építész tervei szerint. A Szent Özséb-templom építéstörténetéről lásd: Sági 2020.

¹¹⁰ A rendszerváltozás utáni évtized számadatai a templomépítkezések fellendüléséről tanúskodnak. Csupán az 1989 és 2001 közötti bő évtizedben például 265 templom épült Magyarországon, amelyből mintegy 50 református templom (Lőrincz 2000: 7). A református templomoknak a BME hallgatók bevonásával készülő adatbázisáról lásd: Vukoszávlyev – Urbán 2016. Szintén egyetemi szemináriumi munkából nőtt ki a KRE művészettörténet szakdocense kezdeményezte kötet, amely a hazánkban 2010 és 2020 között mintegy 50 újonnan épült református templomból mutat be tizenötöt: Ordasi 2021. A KRE rektori hivatalának 2021. évi falinaptára ebből tizenkettőt mutat be röviden. Lásd: https://issuu.com/karoli-reformatus-egyetem/docs/kre-napt_r-a4-_ll_-2021-oldal_r Letöltés: 2023. 03. 22.

(Budapest: Békásmegyer, Káposztásmegyer), szocialista ipari városközpontokban (Százhalombatta, Dunaújváros, Paks, Miskolc-Felsőváros) és nagyvárosok külső kerületeinek kertvárosi övezetében, vagy agglomerációs körzetében épült fel (Törökbálint, Soroksár, Pestszenterzsébet, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Gyál, Érd). Ezekben az esetekben nem állítható, hogy adott lett volna egy olyan történelmi városi örökség, amelynek architektúrális előzménye meghatározó lett volna, s amely a „hely szelleméhez” való igazodást igényelt volna. E helyszíneken az új templomépületeknek szigetszerű objektumként kifejezetten a környezet ellenére, azzal ellentétben kellett megteremteniük a maguk spirituális „insula” auráját és „csendjét”. Ez nemcsak nehézség, hanem lehetőség is az építész számára, amikor tisztán a modern építészet nyújtotta eszközökkel, mégis szimbólumerejű épületet emelhet, amely a hétköznapi valóság nemegyszer kiábrándítóan sivár igénytelensége ellenére teremt új kontextust kizárólagosan a saját rendszeréhez igazodva, és képes „megemelni” maga körül a teret. A rendszerváltás utáni – különösen a protestáns – egyházi építkezések számára így még hangsúlyosabban a saját tradíció vált viszonyítási ponttá.¹¹¹ Gyakorlatilag a két világháború között megteremtett, az egyház liturgikus szükségleteihez alkalmazkodó és identitását reprezentáló templomtípus lett újra iránymutató: az evangélikus egyháznak az „erős vár” és „magtár” gondolat mellett a téglalapépítészet hagyománya,¹¹² a református egyháznak pedig az erdélyi székely és kalotaszegi referenciák. Millisits Máté építészettörténeti szakíró így fogalmaz:

¹¹¹ A késő Kádár-korszakban az állam és az egyház kapcsolatában bekövetkező enyhülés idején a gyülekezetek erősödni kezdtek. Az 1960-as és 70-es évek modernizmusára válaszként az 1980-as és 90-es évektől egy posztmodern fordulat következett be. Az állampárti ideológia és a modern építészeti formátörékvések között retrospektív visszatekintéssel egyenlőségjellet vonó utókor nem feltétlenül kíméli a korszak építészeti egységét, hanem jelentős alkotásait. Az ideológiai kötöttségek alól szabadulni akaró, identitásukat kereső és az építési folyamatba beleszóló egyházi közösségek a gyökereiket keresve szorgalmazzák a történelmi hagyományokra történő historizáló utalásokat. Ezek a folyamatok egyébként nemzetközi kontextusba is ágyazhatóak. A templomépítő közösség lelkiisége, akarata, saját belső erőinek mozgósítása a II. Vatikáni Zsinat 1962–1965 óta a katolikus egyházban is deklaráltabbá vált.

¹¹² Lásd például Nagy Tamás evangélikus templomait (Sopronnémeti, 1997: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-sopronnemeti/>, Dunaújváros, 1995: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-dunaujvaros/>, Balatonboglár, 1999: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-balatonboglár/>, vagy Pazár Béla és az MNDP Kft. Csillaghegy-Békásmegyeri Evangélikus Egyházközségének templomát és szeretotthonát: <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/evangelikus-templom-es-idosek-otthona-bekasmegegyer/> Letöltés: 2023. 01. 15. Továbbá a budaörsi és budahegyvidéki gyülekezetek templomait, Benczúr László munkásságát.

„A rendszerváltás utáni református templomok leginkább a hagyománytisztelést szellemében készültek, Erdély, azon belül Kalotaszeg építészeti hagyományaihoz kapcsolódtak. A hangsúlyozott középtornyos, hegyes sisakkal záródó új budapesti templomok a kalotaszegi örökség folytatásaként olykor a középső sisakot közrefogó négy, kisebb fiatoronnyal készültek el.” (Millisits 2021)

74. kép: Az elsősorban az erdélyi kisebbségek ellen irányuló romániai falurombolás elleni tüntetés 1988. június 27-én a Hősök terén. A transzparensen Erdély jelképek láthatók, református fejfa, négy fiatornyos kalotaszegi templom, székely kapu, parasztház szász/torockói/székely jelleggel. (Forrás: Fortepan adományozó: Vészi Ágnes, fotószám: 136962. <https://fortepan.hu/en/photos/?donor=V%C3%A9szi%20%C3%81gnes> Letöltés: 2023. 02. 19.)

Az erdélyi utalások evidenciáját erősítette, hogy Magyarországon a rendszerváltás előestéjének tekinthető, a romániai falurombolás elleni hatalmas tömegdemonstráció,¹¹³ majd a Temesvárról kiinduló forradalmi lendület, a Ceaușescu rendszer összeomlása, a marosvásárhelyi események, a határ kinyitása, a Magyarországról Erdélybe irányuló szolidaritási akció, a református egyház kapcsolatán keresztül is odaáramló segítségnyújtás a személyes érzelmi ráhangoltság és az élő kapcsolatok szálainak megerősödését hozta. Tehát az Erdély-kérdés, Erdély-

¹¹³ 1988. június 27-én a Hősök terén a hivatalos jelentések szerint 30 ezer, pártatlan források szerint 80–100 ezer ember részvételével zajlott a békés és méltóságteljes tüntetés.

járás már nemcsak egy szűk értelmiség és a táncházmozgalom fiataljainak volt a szenvedélyes ügye, hanem a fentiek együttesen Erdélyt – mintegy negyvenévnnyi elhallgatás után – a szélesebb társadalom közérdeklődésének homlokterébe állították. A kilencvenes és kétezres évek első évtizedének felfűtött politikai légkörében a hazai (privát, közösségi és állami) emlékműállítási gyakorlatban, nyilvános tereken olyan, az erdélyi magyar népi kultúrára utaló szimbólumok, mint a kopjafa és a székelykapu, soha nem látott népszerűségnek örvendtek, nemzeti jelképekké váltak.¹¹⁴ Nem véletlen, hogy a rendszerváltozás utáni években megépült református templomok egyike Budakeszin egyben emlékmű funkciót is betöltve, a Határon Túli Magyarok Emléktemploma elnevezést kapta, 75. kép.¹¹⁵

Ugyanakkor, az 1980-as, 1990-es években és a 2000-es évek első évtizedében a népi építészeti hagyományok, azon belül is az erdélyi népi építészet és Kós Károly örökségének újrafelfedezését hozta az organikus építészeti szemlélet Makovecz Imre és Csete György nevével fémjelzett irányzata. Iskolateremtő egyéniségük körül a már az 1970-es, 1980-as években folyó konzekvens műhelymunka megalapozta, hogy a tanítványi körük keze alól is nívós munkák sora kerüljön ki. A kalotaszegi toronymotívum magától értetődően jelent meg újra a fent vázolt kontextus részeként a szimbolikus tartalmakat elkötelezetten közvetíteni kívánó építészek munkáiban Erdély-jelképként és a magyar református egyház identitásának architekturális emblémájaként.

Bár több épület példáját is tárgyalhatnánk, részletesebben néhány épületet emelünk ki: Makovecz Imrénének az 1992-es sevillai világkiállításra készült magyar pavilonját, Csete György 2005-ben elkészült debrecen-tégláskerti református

¹¹⁴ Nagy politikai, társadalmi változások időszakában gyakran fokozódik a szimbolikus szférában történő aktivitás, az identitásmarkerek demonstrálása, a nyilvános térbe helyezett jelképekkel történő szimbolikus térfoglalás, az emlékezhelyek kialakítása, a politikai és nemzeti diskurzusokhoz kötődő versengő térhasználat. A témának kiterjedt antropológiai, történettudományi, művészettörténeti irodalma van, amelynek kutatása Magyarországon és Erdélyben – elsősorban a csíkszeredai KAM munkásságához kötődően – a rendszerváltozástól erősödött fel. A teljesség igénye nélkül idézünk néhány munkát: Potó 1989; Gal 1991; Hofer 1992; Sinkó 1992; Bíró – Bodó 1993; A. Gergely 1997; Bodó J. 2000; Feischmidt 2003; Gagy 2004; L. Juhász 2005; Ilyés 2010; Gyáni 2010; Balassa M. 2011; Jakab 2012; Eröss 2018.

¹¹⁵ Basa Péter 1994-től tervezett és 1999-re befejezett temploma mind nagyobb (nemzeti), mind kisebb (lokális) léptékben az emlékéllítást szolgálja, ugyanis a Budakeszi Református Gyülekezet nagy része Erdélyből érkezett betelepülő. Erdélyi utalás az erődtemplomszerű, ablaktalan, ívelt fal, a terméskő felület, a faanyag bőséges használata kívül és belül, a látszó fedélszék, a tető zsindeleborítása, és legfőképpen nyilvánvaló szimbólumként a kalotaszegies, tűhegyes sisakú, fával borított harangtorony. <http://hazai.kozep.bme.hu/hu/reformatus-templom-hatarontuli-magyarok-emlektploma-budakeszi/#>. Letöltés 2023. 01. 17.

templomát, a Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte, 2001-re elkészült békásmegyeri református templomot, Czégány Sándor 2013-ra Helvéciaán és 2019-re Monorierdőn felépült református templomait és a Soroksár-Újtelepen, Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján épített, 2020-ban felavatott református templomot.

75. kép: Határon Túli Magyarok Református Emléktemploma (készült 1994–1999), tervezte Basa Péter, Budaörs (Forrás: Globetrotter19, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Határon_Túli_Magyarok_Református_Emléktemploma_1999_Budaörs.JPG Letöltés 2023. 03. 17.)

A rendszerváltozás utáni időszakból az első épület, amelyet részletesebben tárgyalunk, egy nem egyházi, de szimbolikus jelentéseket gazdagon hordozó építmény, melynek – mint általában a világkiállítási pavilonoknál szokásos – deklarált szerepe az erős jelképiség, a nemzeti imázs képviselése, az identitásreprezentáció. Az 1992-es Sevillai Expo Makovecz Imre tervezte magyar pavilonja komoly nemzetközi elismerést váltott ki, közte volt azoknak az épületnek, amelyeket művészi értékük miatt a világkiállítás után nem bontottak el.¹¹⁶ (76–78. kép) Makovecz kézműves technikákkal megvalósított pavilonja¹¹⁷ ugyan nem szakrális helyszín, de olyan konzekvensen végigvitt, összetett szimbolika érvényesült az épület minden részletében és a belső térbe helyezett, eget és földet összekötő „világfa” körül zajló, fény- és hanghatásokkal kísért programban, hogy az organikus szemléletet tükröző profán csarnok spiritualitása templomi áhítatot teremtett. A Gemencről hozott, speciálisan kiemelt, gondosan gyökérmosott hántolt tölgy gyökerei az üvegpadló alatt megvilágítva látszódtak. Az üvegfüdém alatt egy lefelé mélyített, negatív kupola a végtelenített tér érzetét keltette. A lebegni látszó, lombtalan fa grafikus sziluettje egyfajta nem e világi, mitikus szent hely érzetét keltette. Ezt a látogatók is érezték. Az ökológiai gondolkodás felkarolásáról ismert Károly herceg (2023 májusa óta III. Károly angol király) Makovecz Imrének a pavilonban tett látogatása¹¹⁸ után küldött levelében ezt írta:

¹¹⁶ A világkiállítás 102 pavilonjából 32 áll még. A magyar pavilon 2008 óta Andalúzia Történelmi Örökségének listájára (Catálogo General del Patrimonio Histórico Andaluz) is fölkerült, mint kiemelkedő turisztikai jelentőséggel bíró épület. Az Expót követően a magyar pavilon épületében néhány éven át, 2013-ig egy interaktív múzeum, az „Élő energia pavilonja” (Pabellón de la Energía Viva) működött, amely a megújuló energia és a környezetvédelem népszerűsítésével foglalkozott. Azóta nem használják, így az épületnek az anyagából és funkciótlanságából eredő állagromlása nagyon előrehaladott.

¹¹⁷ Méretei: 50 m hosszú, 17,5 m széles, legmagasabb pontján 34 m magas.

¹¹⁸ Károly herceg néhány nappal a hivatalos 1992. április 8-i megnyitás előtt látogatta meg a világkiállítást. A portáról telefonáltak fel a magyar pavilonba, hogy a herceg módosította a programját és legelőször a magyar pavilont kívánta megtekinteni a brit előtt. (Károly herceg és Makovecz Imre szívélyes kapcsolata 1990 májusától datálódik, amikor a hercegi pár hivatalos magyarországi programjának részeként, amíg Diana hercegnő a Pető Intézetbe látogatott, addig a herceg Makovecz Imrét a lakásán látogatta meg. Ettől kezdve tartották a személyes kapcsolat.) – Siklósi József szíves személyes közlése. Az Ybl-díjas Siklósi József Makovecz Imre tanítványa, huszonnégy éven át közvetlen munkatársa volt. A sevillai pavilon Makovecz-féle látványterveiből készült engedélyezési és kiviteli terveket ő és két másik tanítvány, Csernyus Lőrinc és Túri Attila dolgozta ki. Az 1991 áprilisától egy éven át tartó kiviteli munkálatokat a helyszínen először rotációban mindhárman, majd szeptembertől Siklósi irányította, míg Túri és Csernyus a budapesti irodából támogatta a projektet.

„Úgy érzem, a pavilon a józan gondolkodás őrtornya egy materialista és közép-szerű világ örvényében. A pavilon a hit, az összhang, és mindenekelőtt az igaz humanitás szimbóluma. A legemlékezetesebb számomra a fa illata, a toronyban a faszervezet pusztán hagyott csodálatos látványa volt. A fa gyökereivel az üveg-födémbe ágyazva egy igaz tehetség zseniális ötlete, és én szeretnék teljes szívből, a legmelegebben gratulálni Önnek. [...] Igen nagy baj, hogy az emberek többsége, úgy tűnik, azzal áltatja magát, hogy a mai világban a technológia az egész élet alapja, semmint annak csak egy hasznos és fontos aspektusa.”¹¹⁹

A sevillai pavilon fabordázatú tartószerkezetét kosárárvben elnyújtott, szürke palával fedett,¹²⁰ szinte földig futó, dombszerű héjazat borítja, melynek gerincén hat, változó magasságú (ténylegesen harangokkal felszerelt) torony ül. A hetedik, a bejáratot megkoronázó szárnyas „vezér” torony – a tervező más munkáit is jellemző módon – antropomorf utalásokkal sisakos maszkot formáz. A tornyok testét, amelyek a pavilon belsőépítészetét alkotják, a tetőzet nagy köpenyként takarja. Az egymás mellett sorakozó tornyok a belső teret két részre osztják. A tornyok „kétarcúak”, a tető két oldalán, illetve az észak-déli tájolású pavilon keleti és nyugati térfelén más-más karaktert mutatnak. A bejárati torony felé forduló, keleti oldalon a csillogó palaborítással és a fakeretes csúcsíves nyílásokkal – mint hét vezér megannyi harci sisakja –,¹²¹ a jellegzetes makoveczi formavilágot tükrözik.¹²² A kelet és nyugat „találkozásának” határára épült négyzetes tornyok három másik oldalukkal a történelmi egyházak építészeti hagyományait idézik, nemcsak a torony csúcsdíszekben, hanem a tetőformákban és a vakolt fehér homlokzat európai történelmi stílusokra utaló tagozásában is.¹²³ A hat torony közül három fiatornyos, s ezek közül is a középső az ácsolt harangházas, erkélyes, deszkamellvédes templomtornyok látványával játszik.¹²⁴ A fiatornyos harangtornyok

¹¹⁹ Részlet Turi Attila visszaemlékezéséből, lásd: Sevilla 30 – Lomniczi Péter és Turi Attila visszaemlékezése – Cikkajánló 22/4 2023. 02. 24. <https://orszagepito.net/sevilla-30-lomniczi-peter-es-turi-attila-visszaemlekezese-cikkajanlo-22-4/>. Letöltés: 2023. 03. 01.

¹²⁰ Spanyolországi palabányából származott a tetőfedéshez használt pala. A pavilon 1993-ban megkapta a „Spanyolország legszebb palatető épülete” díjat.

¹²¹ Ezeket Makovecz „arcok”-nak nevezte.

¹²² Errefelé néz a napos és holdas fiatoronnyal ellátott, latin keresztos torony, amely az 1991-re felépült paksi Szentlélek-templom homlokzati tornyának látványát eleveníti fel.

¹²³ Siklósi József szíves szóbeli közléséből tudjuk, hogy a keleti oldal torony „arcainak” részleteit Csernyus Lőrinc dolgozta ki. A nyugati oldalnak a történelmi egyházakat idéző homlokzatai Siklósi József tervei szerint készültek. A történelmi homlokzatok a romanikától indulóan egyfajta építészettörténelmi kronológiát követnek, a formai jelzések ihletői eredeti épületek voltak. A balról a második, négy fiatornyos torony a bánffyhungyadi templom példáját vette mintául. A koncepciót Siklósi Makoveczen kívül Szentkirályi Zoltánnal, a BME Építézmérnök Kar nagy tekintélyű építészettörténet-professzorával is egyeztette.

¹²⁴ Makovecz munkásságából több épületet is idézhetnénk, ahol a fiatornyos, zsindeyes toronysisak használatának szimbolikus jelentősége van: például a bukovinai székelyek kakasdi falu-

Erdély, Kalotaszeg és a református egyház metaforájaként kelet és nyugat találkozásának középvezetékére állítva egy nagyobb összefüggérendszerben jelennek meg. Az Expo távlati képeiből látszik, hogy a magyar pavilonnak a Magyarország történelmi egyházait jelképező tornyai messziről láthatóan följe magasodtak a kiállítási épületeknek. A pavilont a nyugati oldalról Ausztria, a keletiről a Vatikán épülete fogta közre.

Csete György (1937–2016) Debrecen-Tégláskertben felépített református temploma életműve összegzésének tekinthető.¹²⁵ (79. kép) Vallomása szerint a városnak a református kollégium diákjaként itt töltött éveit kívánta megköszönni. Az építész által

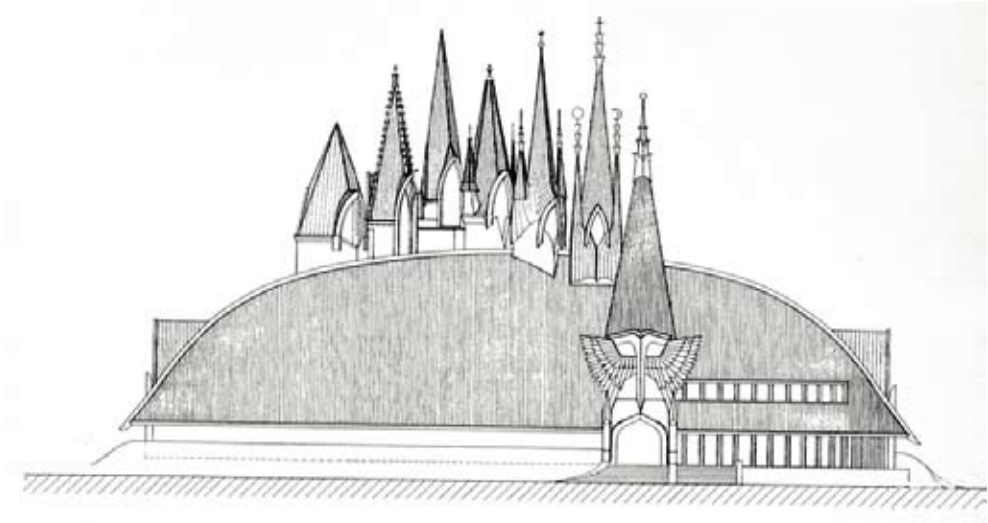

76. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre tervezte magyar pavilonjának tornyai 2016-ban (Forrás: https://yosoyunmedina.files.wordpress.com/2016/04/dsc_0326firma.jpg. Letöltés: 2023. 02. 25.)

„toronytemplomnak” nevezett épület egésze egy hatalmas, nyolcszög alaprajzú, gúla alakzatú toronysisak, amelyre a négy fiatorony a tetősíkok találkozásának élére került (a torony héjazatát a faszindelyre emlékeztető bitumenes zsindely borítja). Osztatlan

háza (1994), a kolozsvári Donát utcai református templom mind a négy sarkán egy-egy négy fiatornyos torony (1994), a vargyasi református templom, terméskő falazatra ültetett, látszó fedélszékű toronnyal (1995).

¹²⁵ Csete György a tervezésre 1999-ben kapott megbízást. Állandó munkatársával, a statikus Dulánszky Jenővel (1936–2000) együtt kezdték el a munkát. A templom 2005-re készült el.

77. kép: Az 1992-ben megrendezett sevillai világkiállítás Makovecz Imre-féle magyar pavilonjának tervrajza (Forrás: https://htca3expo92.files.wordpress.com/2015/05/expo_hungria.jpg. Letöltés: 2023. 02. 25.)

78. kép: A sevillai világkiállítás magyar pavilonjának 1 : 50 méretarányú, fából készült, az épület vázszerkezetét ábrázoló makettje. Terv: Makovecz Imre. Makett: Danka István. 1991. (Forrás: Magyar Építészeti Múzeum MDK Múzeumi Osztály 2001.8.1, Fotó: Nyirkos Zsófia, lásd: Magyaróvári Fanni Izabella: A hónap műtárgya _ 2022. december. <https://memmdk.hu/cikkek/a-honap-mutargya/a-honap-mutargya-2022-december>. Letöltés: 2023. 02. 25.)

belső tere olyan, mint egy sátor, melyet öt nyílás világít meg. A Csete műveire az orfíi Forrásháztól kezdve oly jellemző centrális fénytengely itt az altemplom üvegfüdémjének az úrasztala üveglapja alá helyezett, nyolcszögletű felülvilágítójától indul, s a szintén nyolcszög alakú, a csillagos eget idéző csillaron és a fősisaknak az eget láttató üveg-fém „sapkáján” keresztül húz át. A koncentrikus belső tér díszítése a fény játékan kívül a kazettás mennyezetek ihlette rácsozat fentről lefelé bővülő hálózata, ahol a lécezés keresztezési pontjait egy-egy csillogó, négyágú fémcillag díszíti. A „jelépület” szimbólumai a főtorony a négy fiatoronnyal: a Megváltó, és körötte a négy evangélista és a betlehemi csillag.

2005-ben Csete György egy filminterjúban az inspiráció forrásáról és a toronymotívum jelentéséről beszélt, amelyet a Skanzen felső-tiszavidéki tájegységében, a nemesborzovai négy fiatornyos faharangláb tövében vettek föl. Az építés az ácsolt toronyra mutatva ezt mondja:

„Itt látszik egy olyan ritka, egy olyan építészeti jelkép, amiről egy egész országot neveztek el. Tehát úgy hívják Erdélyt, hogy fatornyos haza. [...] Itt látjuk azt a jelképpé vált építészeti objektumot, a fatornyot, amely tulajdonképpen egész Magyarországot jelképezi, tehát ha bárhol egy ilyet meglát valaki, akkor egy dologban biztos lehet, hogy a földnek azon a pontján magyarok élnek. És még ha közelebbről meg akarom határozni – de ezzel nem akarom elkülöníteni magunkat a többiektől – akkor magyar reformátusok élnek. Az ő tornyuk vált tulajdonképpen a fatornyos haza, az egész Magyarország jelképépületévé. Ilyet másikat nem is igen tudok mondani.” A templom tervezésének vezéreszméjéről így nyilatkozik: *„Akkor egy darabig spekuláltam, hogy milyen templomot tervezek én Debrecenbe a reformátusoknak. Nem kellett sokat spekuláljak rajta. Elöttem volt a jelkép épület: a fatorony. Meg bennem volt a fatornyos haza. [Szívére mutatva mondja.] Az mindig itt van, azt viszem magammal [...] ezt úgy is mondhatnám, hogy én ezt a középponti épületet viszem magammal, mindenhova cipelem. És tulajdonképpen a népi építészetünk egyik leleményét viszem magammal a szívemben vagy az agyamban. [...] Népi építészetünkből a debreceni templomban megjelenik egyszerre ennek a fatoronynak az emlékképe, mert a debreceni templom olyan, mint egy óriási méretű fatorony, amilyen nincs is még egy a világon olyan nagy. Most a nagyság természetesen nem függ össze sem a szépséggel, sem pedig az építészeti értékkel. [...] Azt a templomot végül is két népi építészeti emlékképből gyúrtam össze. A fatorony látványából és a kazettás famennyezetes templomoknak az osztott síkjai adják a debreceni templomnak az oldalfalait.”¹²⁶*

¹²⁶ Részletek Csontos János és Csontos Györgyi: *XII kőműves – Mesterek a kortárs magyar építészetből – Csete György.* (Zöldfa produkció, 2005) című portréfilmjének a 18:20–20:23 percek közé eső szakaszából. https://www.youtube.com/watch?v=RXtb_Xhg2V0. Letöltés: 2023. 02. 25.

79. kép: A Debrecen Tégláskerti Református Gyülekezet temploma, épült Csete György tervei szerint, elkészült 2005-ben (Forrás: <https://nora-bora-nora.blogspot.com/2015/08/toronytemplom.html>. Letöltés: 2023. 02. 24.)

Tehát az építész saját bevallása szerint a fiatornyos templomtorony és a kazettás mennyezet – két esszenciális ismérve a kalotaszegi templomok archetípusának – volt a művészi inspiráció forrása. Csete életművében a tégláskerti templom jelentőségét elemző Rácz Zoltán tanulmányában így húz időívet az elődök és Csete között:

„A tégláskerti templom erdélyi fatornyot mintáz. Ez az utalás ismét áttételes, kettős jelentésű. A huszadik század elején már egyszer felidézte a magyar szecesszió Erdély faszerkezetes építészetét, elsősorban Kós Károly munkáiban. A szeretett mester idős korában Erdélybe, sz tánai Varjúvárába vonult vissza. Ide zárándokoltak a kibontakozó szerves építészet magyar fiataljai tanácsokért, baráti kézszorításért. Csete György tégláskerti temploma ezt a kézfogást hozza el Debrecenbe, folytonossá téve lélekben a magyar építészeti hagyományt.” (Rácz 2008: 6)

A formavilágában Erdélyt és Kalotaszeget idéző építészeti részletek alkalmazására a közelmúlt református templomépítészetéből számos példát hozhatunk, melyek közül felsorolásszerűen említünk néhányat.

A Gyáli Református Gyülekezet számára Horváth Zoltán terve már 1982-ben elkészült (engedélyt 1984-ben kapott, az építkezés 1986-ban kezdtek), de a templom csak 10 év múltán, 1992-re épült fel.¹²⁷ A magában álló harangláb négy, alacsony téglapillérre ültetett hatalmas toronysisakja Szeghalmyt idéző formaképzésről tanúskodik.¹²⁸

A Budapest-Kispest Rózsateri Református Egyházközség temploma Nagy Béla építésznek – a gyülekezet presbiterének – a tervei szerint épült 1992–1994-ben. Zömök, gúla alakú szoknyátlan sisakja Szeghalmy Bálint egyes munkáit, például a zalaegerszegi református templom toronysisakját idézi. (80. kép)

A Budapest-Rákoskeresztúri Református Egyházközség kétszintes, alul urnateme-tős épületének tervezését Cseh József (1924–2010) 1995-ben kezdte. Bejárati közép-tornya nyitott balkonos, deszkamellvédes toronysisakot kapott. A templom avatását a Magyar Reformátusok IV. világtalálkozóján, 2000. július 2-án tartották.¹²⁹

¹²⁷ A Gyál Zrínyi Miklós u. 33. szám alatt található épületről fotót lásd: https://www.gyal.hu/wp-content/uploads/2017/09/reformatus_templom_196420_87672.jpg. Letöltés: 2023. 02. 22.

¹²⁸ Távoli analógiaként a nagymarosi református templom 1934-es felújításakor a Kós Károly által tervezett torony összetett tagozású sisakját is eszünkbe juttatja. A fotót lásd: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Reformed_Church,_Nagymaros. Letöltés: 2022. 12. 28.

¹²⁹ Lásd: <https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/tizenot-eve-szenteltek-fel-a-rakoskereszturi-templomot/> Letöltés 2023. 02. 10.

80. kép: A Budapest-Kispest Rózsatéri Református Egyházközség temploma, épült Nagy Béla tervei szerint, felavatták 1994-ben (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

Érden, a Kálvin téren 2013-ban vették újra birtokba a templomot a bővítés, újjáépítés után.¹³⁰ A városközpontban, a körforgalomnál álló épület leghangsúlyosabb díszé a homlokzat bal sarkára épített, erőt sugárzó, négyzetes alaprajzú, függőleges lizénákkal tagolt vörös téglából falazott torony, melynek vakolt párkánya fölött ül a visszaugratott ácsszerkezetű szoknyás sisak.¹³¹

A rendszerváltozás óta eltelt időszak református templomépítészetének egyik legszebb példája a 2001-ben felavatott békásmegyeri templom. (81. kép) A lakótelep hegy felőli oldalán és a HÉV mellett futó, Budakalászra vezető régi 11-es főút mellett, mesterséges dombra épített, „kerített” református templomot Gyertyános Zoltán és Békefi György tervezte. A bejárati homlokzat elé ugrasztott, zömök és alacsony, lőrésszerű ablaknyílásokkal ellátott homlokzati tornyon szoknyás sisak ül. A vakolt téglafalra ültetett vízszintesen lécezett harangháznak és a szoknya ereszének a famunkája letisztult, nyugodt hatást kelt. A torony szerencsés arányokkal, de minden irányból láthatóan uralja a szélesen szétterülő épület-tömböt. Az összhatás egyszerre erdélyies és olaszos. A szépen művelt kert egy zöld oázis a Békásmegyer-Ófalu szántóföldjeire az 1970-es években felhúzott „mega” lakótelep házigyári tömbjei között. Talán nem volt tudatos a tervezők részéről, hogy a templomtér berendezése cseresznyefából készült, de a vidéket régóta ismerők emlékezetéből ez a gesztus előhívja a 11-es út mentén egykor szépen sorjázó hatalmas, öreg, kiirtott cseresznyefák emlékképét.

Északkelet-Magyarországon a borsodi Tiszaújváros (1994, Hoór Kálmán)¹³² és Halmaj (1998, Bede István, Jászai Péter)¹³³ közvetlenebbül és a szabolcsi Nyíregyháza-Sóstó (2001, Kulcsár Attila)¹³⁴ református temploma átvittebben tükrözi a közeli monumentális nyírbátori harangláb hatását.¹³⁵ Nyilvánvaló, hogy a Tisza menti,

¹³⁰ A régi épület 1937-ben készült el, Ravasz László püspök szentelte fel.

¹³¹ Lásd: <http://archiv.erdmost.hu/2015/04/03/uj-kegyeleti-helyek-a-reformatus-templomban/>. Letöltés: 2023. 02. 18.

¹³² Az épületegyüttest az erdélyi erődített templomokhoz hasonlóan bástyás kerítésfal öleli körbe. A vasbeton pillérekén álló, természetes haranglábnek két terasza van: felül a toronysisak és a szoknya közötti ácsszerkezetes nyitott harangház szintjén és lejjebb a szélesen terülő szoknya tetőzetével fedett teraszt a templom karzatának szintjéről lehet megközelíteni. Lásd: <https://mapio.net/pic/p-21423538/> <https://mapio.net/pic/p-24605946/>. Letöltés: 2023. 02. 10.

¹³³ Lásd: <https://tirek.hu/turizmus/telepulesek/halmaj/a-halmaji-reformatus-templom/>. Letöltés: 2023. 02. 23.

¹³⁴ Lásd: <https://epiteszforum.hu/nyiregyhaza-sostofurdo-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 23.

¹³⁵ Az 1484–1511-ben a Báthoriak által épített gótikus hálóboltozatos templom mellé 1640-ben 31m magas, árkados, négy fiatornyos, szoknyás haranglábát építtetett iktári Bethlen István – Bethlen Gábor fejedelem öccse, aki bátyja halála után rövid ideig maga is erdélyi fejedelem volt – és fia, Péter.

felső-tiszavidéki és a Tiszától keletre eső református vidékeken, Szatmárban, és a Partiumban, ahol az ácsolt haranglábak és harangházas templomtornyok hozzá tartoznak a táj látképéhez, erőteljesebben rezonál ez az építészeti forma.

81. kép: A Békásmegyeri Református Gyülekezetnek a bejárati homlokzaton elhelyezett harangtornya. Az épületet tervezte Gyertyános Zoltán és Békefi György, felavatták 2001-ben. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

Nem templom, de szakrális épület Szatmárban a Szamos menti Csengeren a Makovecz-tanítvány Csernyus Lőrincnek – Csenger főépítésének – 2003-ban elkészült ravatalozója. A zömök harangláb négy sarkán az átlós irányú, alacsony, fehérre meszelt betonpillérek, mint négy fiatorony törik át a piros cseréppel borított, méretes tető élét.¹³⁶

¹³⁶ Lásd: <http://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyesules-tagok/triskell-kft/csernyus-lorinc/csenger-ravatalozo>. Letöltés: 2023. 02. 17.

Nem szakrális, de ugyancsak említést érdemlő középület a csengeri egészség- ház, amely a Heil Tibor tervezte átépítése során 1992-ben tornyos főbejáratot kapott. (82. kép) Az épület külön elemzést érdemelne. Számos elemével (tömegalakítás, rizalitok, tetőformák, nyílások ritmusa és osztása stb.) nívósan idézi a 20. század első két évtizedében a „Fiatalok” kijelölte építészeti vonal világát és mutatja meg újraértelmezésének lehetőségét.

82. kép: Egészségház Csengeren, átalakítva Heil Tibor tervei alapján 1992-ben (Forrás: <http://www.kitervezte.hu/epuletek/egeszsegugy/egeszseghaz-csenger>. Letöltés: 2013. 02. 23.)

A 2000-es évekből még további vidéki példák is említhetők lennének, de részletesebben itt egy építész két kvalitásos munkáját emeljük ki. Czégány Sándor pályatervét új templom építésére három meghívott építész munkája közül választotta ki a helvéciai presbitérium. Czégányt egy téglajegyként (képeslapként) terjesztett „jó református ízű” rajza miatt hívták meg. *„A pályázat kiírásánál alapkövetelményként fogalmazódott meg, hogy a 150-180 fő befogadására alkalmas templom karakteres református jelleggel bírjon, térszervezése centrális legyen.”*¹³⁷ A 2010 és 2013 között megépült templom kétszer forgatott négyzetből kialakuló Kálvin-csillagot formáz, amely a belső dekorációban és a Kós Károly-os vaslámpákon is visszatérő forma. (83. kép) A jellegadó, erőteljes bejárati torony szokatlan elfordítással, a csillagformának megfelelően oldalélére állítva, két oldalával ízesül a homlokzathoz. A vakolt téglatest és a piros cseréppel burkolt szoknyás tetősíak között visszaugratott boronafal. A fehérre meszelt falak tagolása történelmi hangulatot áraszt. Az épület 2015-ben felkerült a Bács-Kiskun megyei Értéktárba.

Szintén¹³⁸ Czégány Sándor tervei szerint valósult meg a Monorierdői Református Missziói Egyházközség templomból, gyülekezeti házból és lelkézlakból álló, saroktelekre épült komplexuma. (84. kép) Monorierdőn a templomot 2019-ben avatták fel. A magasabb belmagasságú templom tömbje az utcafronthoz közelebb, előrébb ugratva, a másik épületszárny beljebb esik, a kettőt a torony és az aljában elhelyezett árkádos átjáró köti össze. Az épületszárnyak alaprajzi elrendezése, egymáshoz való viszonya és a torony elhelyezése a középtengelytől jobbra, (megközelítőleg arany metszéses arányban), Kós Károly sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumának épületére és az el nem készült bánffyhunyadi Kalotaszeg Múzeum tervrajzára emlékeztetnek. Szintén Kós Károlyt idézi az ablakokig érő magas (tégla)lábazat és a vakolt fal kontrasztja, a templomhomlokzat hármascsoportba rendezett, keskeny, magas ablaknyílásai és a gyülekezeti terem homlokzatának hármascsoportos ablaka.¹³⁹

¹³⁷ Kós Károly Egyesülés 2020: <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>. Letöltés: 2023. 02. 27. Az építész 2008-ban készült képeslapját a templom tervével lásd: <https://eloepiteszet.hu/en/epuletek/epiteszek/kos-karoly-egyuesules-tagok/vandorepitesz-kft/czegany-sandor/kepeslapok> Letöltés: 2023. 02. 27.

¹³⁸ Czégán két templomának olyan szempontból is köze van egymáshoz, hogy a helvéciai templomba látogató monorierdői gyülekezeti tagok a kirándulás élményének hatására határozták el a templomépítést, és hívták meg az építészt.

¹³⁹ Képeket lásd: *Országépítő* 2020. 02. 27. Templom és gyülekezeti ház, Monorierdő Czégány Sándor <https://orszagepito.net/epuletek/templom-es-gyulekezeti-haz-monorierdo-czegany-sandor/> Letöltés: 2023. 02. 27.

83. kép: A Czégány Sándor tervei szerint épült, 2013-ban felavatott helvéciai református templom bejáratí homlokzata (Forrás: https://epiteszforum.hu/uploads/images/2013/09/1920_8052-03.jpg. Letöltés: 2023. 02. 20.)

84. kép: A monorierdői Református Missziói Egyházközség temploma. A Czégány Sándor tervei szerint készült épületet 2019-ben avatták fel. (Forrás: <https://www.facebook.com/photo?fbid=560706179432578&set=a.560706139432582>. Letöltés: 2023. 02. 20.)

A legfrissebb, komoly szakmai érdeklődést kiváltó református templom, amit a példák sorában végezetül említünk, Soroksár-Újtelepen, Nagy-Budapest terjeszkedésének legszélén épült. (85., 86. kép) Az egyik oldalon a földből kinőtt új lakónegyed, az út túloldalán Soroksár szántóföldjei. A Dunamelléki Református Egyházkerület Budapest-Soroksár-Újtelepi Református Missziói Egyházközsége 2008-ban határozta el templom építését. (Szeghalmy Bálint az 1940-es években már tervezett templomot Soroksárra, amely a háború miatt akkor nem valósulhatott meg.) Az egyházközség egy családi- és társasházak környezetben kapott telket a kerülettől.

Az épületnek – mint az a 20. század első felében kialakult multifunkcionális református épülettípus esetében már megszokottá vált – a szakrális téren kívül a gyülekezeti élet közösségi alkalmainak, az irodának, valamint a lelkészlaknak is otthont kellett adnia egy viszonylag szűkös beépítési területen. A gyülekezet Rüll Tamás építész kereste meg a feladattal. Az első, áttételesebb gondolatiságú tervvázlatot a presbitérium azonban elutasította, ami után Rüll Tamás és a gyülekezet között intenzív párbeszéd, hosszú egyeztetési folyamat indult el. Az építész felé megfogalmazott kérés az volt, hogy a református építőhagyománynak erőteljesebben feleljen meg a terv. Az építész maga így vall a gondolkodási folyamatról, amelynek során nemcsak a funkciókat és telek adottságait, hanem a hely „szellemét”, történeti múltját és a református építészeti előzményeket is egyaránt figyelembe kívánta venni:

„Szeghalmy Bálint és Kós Károly munkáit tanulmányoztam. Kerestem a református építőhagyományt a modern polgári építészetben. Közben megfogalmazódott bennem, hogy Soroksár a török megszállás utáni sváb betelepülések, és a világháborúk okozta felvidéki, erdélyi áttelepülések, áttelepítések miatt sokszínűvé vált. Ezt a sokszínűséget úgy akartam az épületegyüttes részévé tenni, hogy a településrészt alkotó népek tradicionális építészetét hoztam egy tető alá. A torony erdélyi körüljárós, négy-fiatornyos faszerkezetű fejezetet kapott. A templomtérnek és a tanácsteremnek »füstlikas« palóc tetőt adtam, a lelkészlakás egy torockói ház átírata, a hivatal és a tanácsterem nyugat-magyarországi és sváb tetőformákban végződik. Az egyöntetű megjelenést a hagyományos elemméretű kerámia cseréppel fedett összefüggő tetőidom teremti meg. A kultuszteret körül veszik a népi építészeti formák egy egységet alkotva, ahogy a Soroksáron élők.»¹⁴⁰

A Rüll Tamás és a MAKONA csoport tervei alapján készült, 2020-ban fölavatott épületegyüttesnek a népi építészet különböző regionális tradícióiból ihletet merítő tető- és homlokzatformái fölé tehát legfőbb „kijelentésként” fiálás, harangházas, ácsszerkezetű, kalotaszegies középtorony magasodik. *„A református építőhagyomány karakteres megjelenítésének a mennyezetkialakítás is kiemelt része lett”* – írja a tervező.¹⁴¹ A templom belső terében a későbbiekben megfestendő kazettás mennyezet gerendaváza jelzésszerű utalásként fölkerült a mennyezetre. A harmonikus összhatású végeredmény nemcsak az egymásra figyelő párbeszéd sikerességéről tanúskodik, hanem mutatja azt is, hogy a népies építészeti törek-

¹⁴⁰ <https://www.creaton.hu/hirek-es-ujdontsagok/soroksar-ujtelepi-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 27.

¹⁴¹ <https://www.creaton.hu/hirek-es-ujdontsagok/soroksar-ujtelepi-reformatus-templom>. Letöltés: 2023. 02. 27.

vések és kiemelten a kalotaszegi toronymotívum milyen mértékig ivódott bele a református identitás reprezentációjának eszköztárába. Millisits Máté szakíró a tornyot „kalotaszegi formavilágúnak” nevezi, és véleményét így összegzi:

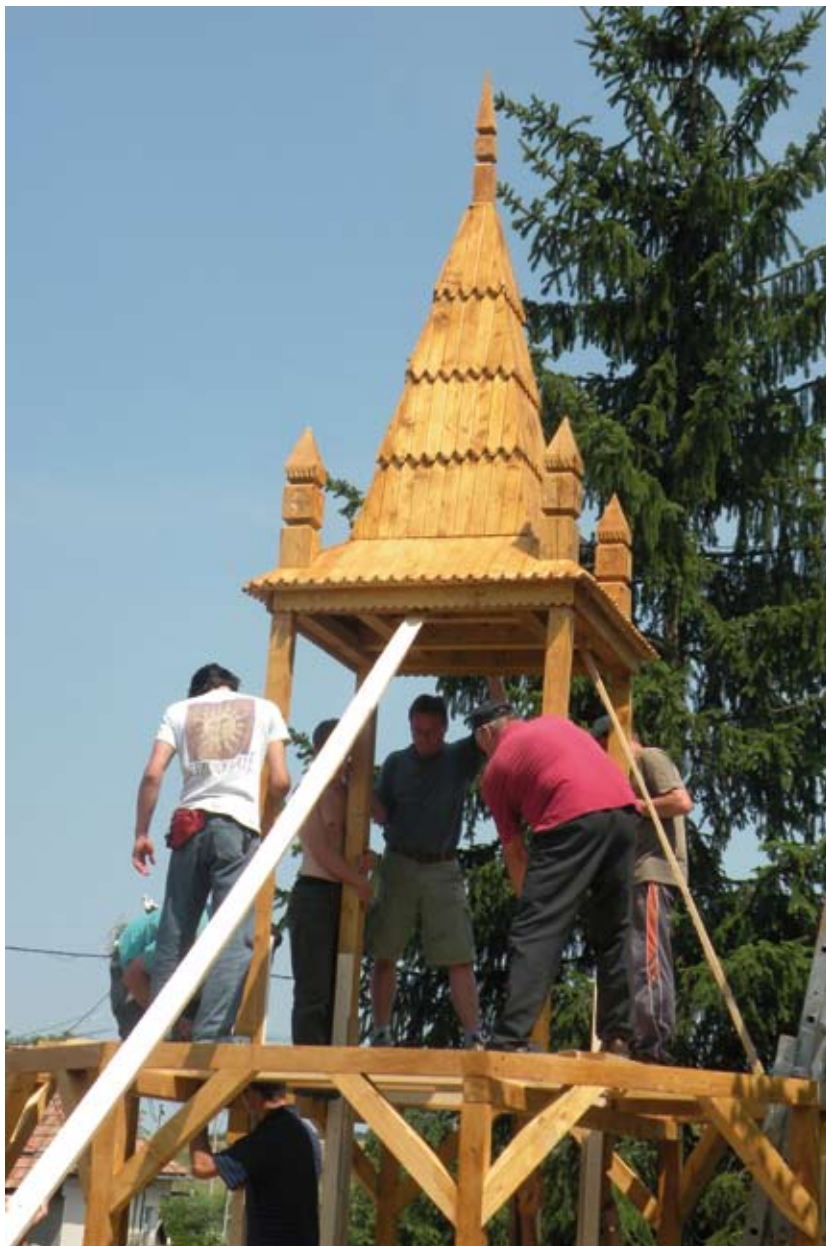
„Az új soroksári református templom a XXI. századi magyar protestáns szakrális építészeti figyelemre méltó alkotása, benne a múlt hagyományai üzennek a főváros szélén élő polgároknak, már az autópályáról is látható tornya egyszerre hívogat, másfelől a Kárpát-medencei kálvinizmus hagyománytisztelőjét is jelképezi.” (Millisits 2020)

85. kép: A 2020-ban fölavatott soroksár-Újtelepi Református Miszsiói Egyházközség református temploma, tervező: Rüll Sándor és a MAKONA csoport (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

86. kép: A Soroksár-újtelepi templom négy fiatornyos harangtoronyának közelképe (Fotó: Fülemile Ágnes, 2023)

87. kép: Identitáserősítő lokális közösségi vállalkozás: készül a tornyos pavilon a sárvásári templom kertjében a harmadik kaláka tábor idején. (Lásd: Balogh – Fülemile 2023: 597–605) A férfiak a helyére emelik a tornyot. A pavilon alatt egy régi tűzoltó pumpát helyeztek el, amit esténként kivilágítanak. A közelében kopjafákat állítottak fel, melyekkel együtt a főútról látható templomkert emlékhelyként funkcionál. (Fotó: Fülemile Ágnes, 2008)

88. kép: Magyar Örökség Díj oklevél. 2017-ben a kalotaszegi református templomépítészet megkapta a Magyar Örökség Díjat. A kalotaszegi küldöttség a Kalotaszegi Református Egyházmege esperesének vezetésével népviseletbe öltözve vette át a díjat az MTA Dísztermében. (Fotóreprodukció: Fülemile Ágnes, Sárvasár, 2022)

89. kép: Dekoratív funkciótlan, jelentését vesztett kiüresedett forma: a tapolcai Penny Market épülete az erdélyies bejárati toronnyal a Balaton-felvidéki tájban, háttérben a Szent György-hegy (Fotó: Fülemile Ágnes, Tapolca, 2023)

E tanulmányban a kalotaszegi templomtornyok ikonográfiáját, az építészeti és a kisebb részben képzőművészeti használatához kötődő szimbolikus jelentésüket tekintettük át. Azt az 1870-es évektől kezdődő emblematizálási folyamatot követtük nyomon, amely során a kortárs nemzetközi folyamatokba beágyazottan, a nemzeti kultúra megkonstruálásának részeként, a népies nemzeti építészet útjait keresve, a kalotaszegi templomtorny egy vernakuláris építészeti megoldásból többes jelentésű, kiemelt építészeti és képzőművészeti szimbólummá vált. A forma részben deszakralizálódott, nagy nyilvánosságnak szánt efemer kiállítási installációk, világi középületek reprezentativitását, szimbolizmusát erősítette. 1920 után – főleg az 1940–1944 közötti időszakban – egyrészt erőteljes Erdély jelképként politikai tartalommal telítődött, másrészt az új református templomépítészet meghatározó identitásmarkerévé vált. Ezutóbbi minőségében az 1980-as, 1990-es években éledő közösségi identitások kifejezésének részeként búvópatakként újra visszatért. 1990 után a magyarországi és romániai rendszerváltozás politikai és nemzeti diskurzusai közepette fokozódott a szimbolikus szférában mutatott aktivitás, az identitás markerek demonstrálása. Az egyházi építkezések ismét nagy lendületet kaptak és a református egyház önreprezentációjában a saját építészeti tradíció hangsúlyos viszonyítási ponttá vált. Ugyanakkor az organikus építészeti szemlélet az erdélyi népi építészet és a Kós Károly nevével fémjelezhető népies nemzeti építészeti irányzat örökségének újrafelfedezését erősítette. A fenti kontextus részeként a kalotaszegi torony motívum újból feltűnt

a szimbolikus tartalmakat elkötelezetten közvetíteni kívánó építészek munkáiban Erdély jelképékként és a magyar református egyház identitásának architektúrális emblémájaként.¹⁴²

IRODALOM

A. GERGELY András

1997 A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. 287–304. Budapest: Scientia Humana.

BALASSA M. Iván

2011 *A székellykapu*. (Népi Kultúra) Budapest: Terc Kft.

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. (Néprajzi Tanulmányok) Budapest: Akadémiai Kiadó.

2023 *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblemikus néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól*. (Életmód és tradíció, 18.) Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet.

BALOGH Ilona

1933 *Magyar fatornyok. Ungarische Holztürme*. (A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Classica Archaeológiai Intézetének dolgozatai, 17.) Budapest – Karcag: Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem – Kertész József Könyvnyomdája.

1944 Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*, 2. kötet. 491–529. Budapest: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet – Atheneum.

BARDOLY István

2014 Amikor Kós Károly templomot vett. Bővített lábjegyzet néhány MOB-irathoz. *Enigma*, 24. évf. 92. sz. 156–164.

¹⁴² A tanulmány szövegének egyes részletei – a kalotaszegi templomtorony fogalmát, a szakrális faépítkezés kutatástörténetét és az 1990 utáni időszak egyházi építkezéseit tárgyaló fejezetek kivételével – megjelentek (ugyan nem ekképpen fókuszált tematikus megközelítésben, hanem a korszakot tágabb kontextusában vizsgáló fejezetekben elszórva és kevesebb illusztrációval) egy monográfiában is: Balogh – Fülemile 2023: 141–329.

BENKÓ István

1905 *Körös-fő. Művészet*, IV. évf. 4. sz. 250–254.

BENKŐ Samu

1978 *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kolozsvár: Kriterion.

BERECZKY Kálmán – Dr. CZOMA Lászlóné

1996 *Egy újra felfedezett építőművész. Szeghalmy Bálint élete és életműve*. (Hévízi Könyvtár, 9.) Hévíz: Hévíz Kultúrájáért Alapítvány.

BÍRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna

1993 Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 1. évf. 2. sz. 57–85.

BODÓ Julianna (szerk.)

2000 *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda: Pro-Print.

BODÓ Péter

2022a Erős vár Kispesten – Kilencvenöt éves a kispesti evangélikus templom. *PestBuda*, 2022. május 22. https://pestbuda.hu/cikk/20220522_eros_var_kispesten_kilencvenot_eves_a_kispesti_evangelikus_templom. Letöltés: 2023. 03. 12.

2022b Egy kis Erdély Budapest szélén – Rákosmente evangélikus templomai. *PestBuda*, 2022. december 24. https://pestbuda.hu/cikk/20221224_egy_kis_erdely_budapest_szelen_rakosmente_evangelikus_templomai. Letöltés: 2023. 02. 18.

BOÉR Hunor – VÁRALLYAY Réka

2012 *Kós Károly Székely Nemzeti Múzeuma*. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

CÎMPIAN, Felicia Elena

2002a *Bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului. Aspecte istorico-etnografice și arhitectură tradițională*. Cluj Napoca: Risoprint.

2002b *Pictura și elementele decorative în bisericile de lemn din zonele Călatei, Gilăului, Hășdatelor și Clujului*. Cluj Napoca: Risoprint.

CRISTACHE-PANAIT, Ioana

1969 „Bisericile de lemn de pe valea Almașului”. *Monumente Istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 1969. évf. 131–145.

CZAKÓ Elemér

1908 Fiala építészek. *Magyar iparművészet*, XI. évf. 3. sz. 120–125.

- CZAKÓ Elemér – GYÖRGYI Kálmán
1930 *A magyaros ízlés. Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből.* Budapest: Könyvbarátok Szövetsége – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- DEBRECZENI László
1928 A kolozsvár monostori-úti református templom. *Pásztortűz*, XIV. évf. 1. sz. 10–13., XIV. évf. 2. sz. 34–37.
1929 *Erdélyi református templomok és tornyok.* Kolozsvár: Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése.
1968 Kós Károly építészeti és műemlékvédő munkássága egyházunkban. *Református Szemle* [Kolozsvár], LXI. évf. 1–2. sz. 43–53.
- DENEKE, Bernward
1962 Die Entdeckung der Volkunst für das Kunstgewerbe. *Zeitschrift für Volkskunde*, Jg. 60. H. 2. 168–201.
1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára. *Folcloristica*, 4–5. évf. 5–59.
- DOBROSSY István
2000 Az Avas 20. századi jelképei: a kilátók története. In: Dobrossy István (szerk.): *Miskolc írásban és képekben*, 7. 105–114. Miskolc: Miskolci Idegenforgalmi és Kulturális Iroda – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Borsodi Nyomda Kft.
- DÖMÖTÖR István
1904 Ruskin nálunk. *Magyar Iparművészet*, 7. évf. 1. sz. 24., 33., 34.
- EISENLOHR, J. F.
1853 *Die Holzbauten des Schwarzwaldes.* Karlsruhe: Veith.
- ERŐSS Ágnes
2018 *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája.* PhD disszertáció. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola.
- FABÓ Beáta – GALL, Anthony
1914 „Napkeletről jöttem nagy palotás rakott városba kerültem”. Kós Károly világa 1907–1914. (Építészettörténeti Kiadványok) Budapest: Budapest Főváros Levéltára.
- FALKE, Jacob
1873 *Die Kunstindustrie auf der Wiener Weltausstellung.* Wien: Gerold Verlag.
1878 *Zur Cultur und Kunst – Studien.* VII. fejezet: Die nationale Hausindustrie. 287–323. Wien: Gerold Verlag.

F. DÓZSA Katalin (szerk.)

2004 *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.

FEISCHMIDT Margit

2003 Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. Az erdélyi nemzeti rítusokról és diskurzusokról a kolozsvári Mátyás szobor körüli 1992-es konfliktus példáján. In: A. Gergely A. (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. 112–125. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

FEJŐS Zoltán

1998 Kalotaszeg történetei. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 5–11.

2000 Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia*, 111. évf. 1–2. sz. 177–212.

FETZER János Ferencz

1896 Régi fatemplomok Szilágy megyében. *Archeologiai Értesítő*, 16. évf. 3. sz. 243–248.

GÁBOR Eszter

2011 *A Malonyay villa*. http://lajtaarchiv.hu/wp-content/uploads/2011/04/Gabor_Eszter_Malonyay_villa.pdf. Letöltés: 2021. 03. 05.

GAGYI József

2004 *Örökített székelkapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelgyölkői faluban az ezredfordulón.* Marosvásárhely: Mentor.

GAL, Susan

1991 Bartok's Funeral. Representation of Europe in Hungarian Political Rhetoric. *American Ethnologist*, 18. évf. 3. sz. 440–458.

GALL, Anthony

2002 *Kós Károly és Műhelye – tanulmány és adattár.* Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

GEŐCZE Sarolta

1903 *Ruskin élete és tanítása.* Budapest: Athenaeum.

GLADBACH, Ernst

1868 *Der Schweizer Holzstyl in seinen cantonalen und constructiven Verschiedenheiten vergleichend dargestellt mit Holzbauten Deutschlands.* Darmstadt: Carl Koehler's Verlag.

GOTTGETREU, Rudolf

1882 *Lehrbuch der Hochbau-Konstruktionen. Zweiter Theil. Die Arbeiten des Zimmermannes (Holz-Konstruktionen).* Berlin: Ernst & Korn.

GRAFFENRIED, Karl Adolf von – STÜRLER, Ludwig Rudolf von

1844 *Architecture Suisse ou choix des maisons rustiques des alpes du canton de Berne.* Bern: Bourgdorfer.

GRÁFIK Imre

- 1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő*, LXXIX. évf. 3. sz. 19–45.

G. SZABÓ Zoltán

- 1998 Korpos György Pál lakóháza Körösfőn. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 117–132.
- 2007 *Curriculum Vitae Gróf Zichy István élete és munkássága*. (Series Historica Ethnographiae, 14.) Budapest: Néprajzi Múzeum.

GYARMATHY Zsigáné

- 1896 *Tárka képek a kalotaszegi varrottas világából. Részlet Mária Valéria Főhercegasszony Ö cs. és kir. Fenségének kelengyéből*. Budapest: FranklinTársulat.

GYÁNI Gábor

- 2010 A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon*, LVI. évf. 1–2. sz. 239–257.

GYIMESI Endre Dr.

- 2017 *Templomépítés a háború árnyékában*. ZAOL Zala megyei hírportál, 2017. 11. 26. <https://www.zaol.hu/hetvege/2017/11/templomepites-haboru-arnyekaban>. Letöltés: 2023. 01. 18.

GYÖRGYI Dénes

- 1935 Két nemzedék közt. *Magyar Iparművészet*, 38. évf. 1–2. sz. 20–22.

HAAS, Fr. Bischof Dr. – SCHULZ, Franz

- 1866 Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission*, XI. évf. 1–14.

HAJÓS-BAKU Eszter Judit

- 2018 *Hagyomány és újítás. A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége s két világháború közötti magyar templomépítészetben*. PhD értekezés. Budapest: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építész-mérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék.

HÁLA József

- 1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In: Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi Tanulmány*. [Reprint. s.a.r.: Hála József] Series Historica Ethnographiae, 6.) 299–328. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 1998 Gyarmathy Zsigáné és Jegenyefürdő jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 13–43.
- 2006 *Kalotaszeg vázolata. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Targu Mures: Mentor.

HOFER Tamás

1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e
Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1. évf. 1. sz. 29–51.

HOCHSTETTER, Jakob

1857 *Schweizerische Architektur. Erste Abtheilung: Holzbauten des Berner
Oberlandes*. Karlsruhe: Veith.

HOLZ, Ferdinand Wilhelm

1876 *Holz-Architektur. Eine Sammlung praktischer Beispiele*. Leipzig:
Scholtze.

HORTI Pál

1904 A St. louis-i világkiállítás. *Magyar Iparművészet*, VII. évf. 6. sz. 249–313.

ILYÉS Zoltán

2010 Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvi-
dékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás:
Különbségteremtő társadalom*. 114–125. Budapest: MTA Etnikai-
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat.

JAKAB Albert Zsolt

2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi
Kolozsváron*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Ki-
sebbségkutató Intézet.

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Athenaeum Társaság.

JÁNSZKY Béla

1939 A magyar formára való törekvések kritikai megvilágításban. *A Magyar
Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXXIII. évf. 37–38. sz. 281–286.,
39–40. sz. 289–296.

JURECSKÓ László

1989 A Malonyai vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia*,
100. évf. 1–4. sz. 243–277.

KAMPIS Antal

1941 A Nemzetközi Vásár. *Magyar Iparművészet*, XLIV. évf. 55–63.

KEMÉNY János

1933 Áldozatos élet. Kós Károly jubileumára. *Erdélyi Helikon*, VI. évf. 10.
sz. 718.

KESERŰ Katalin

2010 *Magyar művészet az osztrák önkényuralom és a dualizmus időszakában*.
<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/>

index0dba.html?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=42 Letöltés: 2021. 04. 14.

KKA katalógus

- 2016 Körösfői-Kriesch Aladár oeuvre katalógusa. [összeáll.: Farkas Zsuzsa és Óriné Nagy Cecília] In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 200–304. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

KORONGHI LIPPICH Elek Dr.

- 1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, 6. évf. 6. sz. 245–250.
- 1908a A művészetek és a stílus. *Magyar Iparművészet*, XI. évf. 3. sz. 97–120.
- 1908b Hogyan lesz magyar architektúra? *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1–2.

KOVÁCS Dániel

- 2010 Modern templomépítészet Magyarországon a II. világháború után. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. (Modell of the Universe. Contemporary Hungarian Church Architecture.) Basa Péter emlékének. A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa*. [Második bővített kiadás] 17–33. Debrecen: MODEM.

KÓS Balázs

- 1936 Egy falu mezőgazdaságának rajza. *Hitel*, II. évf. 4. sz. 297–309.

KÓS Károly

- 1908 Egy kalotaszegi fatemplomról. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 60–63.
- 1911 Régi Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet*, XIV. évf. 4. sz. 157–216.
- 1920 Beszélnek Erdély kövei is. *Napkelet*, I. évf. 3. sz. 135–141.
- 1920 Körösfői Kriesch Aladár. *Napkelet*, I. évf. 5. sz. 273–277.
- 1924 Walter Crane. Kolozsvári emlék. *Pásztortűz*, X. évf. 10. sz. 52–54.
- 1934 *Varju-nemzetség*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1937 *Kalotaszeg*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1940 Erdei lak. Egy kalotaszegi képsorozat elé. *Erdélyi Helikon*, VI. évf. 375–382.
- 1971 Kalotaszegi vállalkozás. *Korunk*, XXX. évf. 10. sz. 1501–1512.
- 1991 *Életrajz*. Budapest – Bukarest: Szépirodalmi Kiadó – Kriterion.

KÓS Károly, ifj. [Dr.]

1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. 176–188.

KÓS KÁROLY EGYESÜLÉS

2020 Református templom, Helvecia – Czégány Sándor, *Országépítő. Építéstudomány/ Környezet/ Társadalom*. 2020. december 25. <https://orszagepito.net/epuletek/reformatus-templom-helvecia-czegany-sandor/>. Letöltés: 2023. 02. 27.

KÓSA László

1984 Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete”. (Kísérőfüzet) In: Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. [Reprint] Budapest: Helikon Kiadó.

KOVÁCS Gyula dr.

1896 A néprajzi kiállítás. *Ethnographia*, VII. évf. 4. sz. 253–272.

KRESZ Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára). *Ethnographia*, LXXIX. évf. 1. sz. 1–35.

KRIESCH Aladár

1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? *Magyar Iparművészet*, 6. évf. 6. sz. 250–284.

LACKNER Mónika

2004 Az első magyar néprajzi gyűjtemény: A magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világiállításán. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873–1920*. 101–107. Budapest: BTM.

LANTOS Edit

2018 *Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945–1970*. PhD disszertáció. Budapest: ELTE BTK Művészettörténet Doktori Program. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/43473>. Letöltés: 2023. 04. 25.

LIIPOLA, Yrjö

1979 Akseli Gallen-Kallela Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 28. évf. 1. sz. 48–50.

L. JUHÁSZ Ilona

2005 „Fába róva, földbe ütve...” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál*. (Interethnica, 8.) Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.

LŐRINCZ Zoltán

- 2000 „*Ne hagyjátok a templomot...*” *Új református templomok 1990–1999.*
Budapest: A Magyarországi református egyház Kálvin János Kiadója.

LYKA Károly

- 1904 A falucska temploma. *Művészet*, III. évf. 2. sz. 88–93, 96, 97, 100, 101.
1905 Szimbolikus rajzok. *Művészet*, IV. évf. 1. sz. 1–10. Illusztrációk: 11–22, 24.

MALONYAY Dezső

- 1907 *A magyar nép művészete I. kötet: A kalotaszegi magyar nép művészete.*
Budapest: Franklin Társulat.
1908 Eb ura fakó. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 29–33.

MÁLNAI Béla

- 1908 Malonyay háza. *A HÁZ – Építészeti havi folyóirat*, I. évf. 1. sz. 35–36.

MEDGYASZAY István

- 1909 Népünk építőművészetéről. *Magyar Építőművészet*, VII. évf. 5. sz. 1–10.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 1999 A kalotaszegi falvak népi építészetéről. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben* (Az 1999. március 21–27-én Tüsnádon megrendezett konferencia anyaga). 57–118. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

MILLISITS Máté

- 2019 A magyar protestáns templomépítészet remekművét szentelték fel Pesterzsébeten. *PestBuda*, 2019. április 08. https://pestbuda.hu/cikk/20190408_millisits_mate_a_magyar_protestans_templomepiteszet_remekmuvet_szenteltek_fel_pesterszebeten. Letöltés: 2021. 03. 23.
2020 Megnéztük az új budapesti református templomot. *PestBuda*, 2020. szeptember 11. https://pestbuda.hu/cikk/20200911_megneztuk_az_uj_budapesti_reformatus_templomot. Letöltés: 2021. 03. 23.
2021 Hagyományos és modern protestáns templomok is épültek a rendszerváltozás után Budapesten. *PestBuda*, 2020. május 23. https://pestbuda.hu/cikk/20210523_hagyomanyos_es_modern_protestans_templomok_is_epultek_a_rendszervaltozas_utan_budapesten. Letöltés: 2023. 02. 19.

MURÁDIN Jenő

- 2016 Körösfői-Kriesch Aladár: „Engem Kolozsvárhoz annyi személyes, drága szál fűz...” In: Öriné Nagy Cecília (szerk.): *Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920) festő- és iparművész monográfiája és oeuvre katalógusa*. 33–43. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

MYSKOVSZKY Ernő

- 1904 Régi fatemplomok. *Művészet*, 3. évf. 5. sz. 301–306.
1905 Régi fatemplomok. *Művészet*, 4. évf. 2. sz. 119–123, 125, 127.

NAGY Ákos

- 2014 Kós Károly és a Kakasos Templom. A Kolozsvár-felsővárosi református templommotívumainak eredete. *Művelődés*, 67. évf. 8. sz. 17–22.

NAGY Sándor

- 2005 *Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek, 7.) Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum.

ORDASI Zsuzsanna (szerk.)

- 2021 *Református templomok 2010–2020*. (Károli Könyvek) Budapest: L'Harmattan.

PADÁNYI GULYÁS Jenő

- 1935 Idegenforgalom és építészet. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, LXIX. évf. 51–52. sz. 348–352.
1941 A Kalotaszegi Múzeum és Kultúrház. Széljegyzetek Kós Károly tervére. *Építészet – A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet negyedévi szemléje*, 1. évf. 1–4. sz. 116.
1944 *Az építő egyház azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók*. Budapest: Országos Református Nőszövetség.

PÓTÓ János

- 1989 *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 7.) Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

PULSZKY Károly Dr.

- 1878 *A magyar házi ipar díszítményei, kiadja a Magyar Nemzeti Museum... Ornamente der Hausindustrie Ungarns... Ornaments de l'industrie domestique de la Hongrie...* (A chromolithographiai táblákat készítette Friedrich Fischbach és Bernhard Dondorf, Frankfurt) (Acta Nova Musei Nationalis Hungarici. T., II.) Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda.

RÁCZ Zoltán

- 2008 Erővonalak Csete György építészetében – az orfűi Forrásháztól Debrecen-Tégláskert református templomáig. *Építészfórum*, június 26.

<https://epiteszforum.hu/erovonalak-csete-gyorgy-epiteszeteben> Letöltés: 2023. 02. 20.

RÓMER, Florian Franz

1875 *Die nationale Hausindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Budapest: Druck. Rudnyánszky.

RUSKIN, John

1896–1898 *Velence kövei*, I–III. [ford.: Geőcze Sarolta] Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SAS Péter (szerk.)

2003 *Kós Károly levelezése*. [gyűjt., s.a.r., szerk.: Sas Péter] Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó – Dürer Nyomda Kft.

SÁGI György

2020 A békásmegyer-pünkösdfürdői Boldog Özséb-templom – az 1945 után épült első jogelőd nélküli templom rövid története (1984–2020). *Újkor.hu.*, 2022. december 11. <https://ujkor.hu/content/bekasmegyer-punkosdfurdoi-boldog-ozseb-templom-az-1945-utan-epult-elso-jogelod-nelkuli-templom-rovid-tortenete-1984-2020> Letöltés: 2023. 03. 31.

SEBESTYÉN Kálmán

1998a Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 43–63.

1998b Gyarmathy Zsigmond és a kalotaszegi fafaragó háziipar. *Néprajzi Értesítő*, LXXX. évf. 97–116.

SEMPER, Gottfried

1863 *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik: ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde* Band 2. (Keramik, Tektonik, Stereotomie, Metallotechnik für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst) München: Friedrich Bruckmann's Verlag.

SINKÓ Katalin

1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. sz. 121–155.

1992 A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Budapest: Corvina.

2004 Changes in the Meaning of the Concept of „Folk Art” between 1852 and 1898. *Hungarian Heritage*, 5. 1–2. 7–19.

SONZOGNO, Edoardo

- 1873 *L'Esposizione Universale di Vienna del 1873 Illustrata*. Volume Primo. Milano: Edoardo Sonzogno.

SZABÓ T. Attila

- 1937 Az első munkatábor. *Hitel*, III. évf. 1. sz. 51–65.
1939 Bábony története és települése. *Erdélyi Múzeum*, XLIV. köt. 1. füzet, (Új folyam X.) 35–62.

SZINTE Gábor

- 1913 A kolozsmegyei fatemplomok. *Néprajzi Értesítő*, XIV. évf. 3–4. sz. 1–31.

SZINTE László

- 1913 Erdélyi fatemplomok és haranglábak. *Néprajzi Értesítő*, XIV. évf. 3–4. sz. 279–285.

TASNÁDI Zsuzsanna

- 2013 *Ácsolt fatornyok - védelmező templomok. Válogatás a Néprajzi Múzeum grafikáiból, fényképeiből*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

TÉGLÁS István

- 1904a Az elpusztítás alá került fatemplomok. *Erdély*, XIII. évf. 3–4. sz. 50–52.
1904b Erdélyi fatemplomok. *Művészet*, 3. évf. 6. sz. 402–404, 407–409, 411.
1908 Az erdélyi fatemplomok díszje. *Művészet*, 7. évf. 90–95.

URBÁN Erzsébet

- 2019 Templomépítészet a szocializmusban: Szerkezet, forma és szakrális tartalom viszonya az 1970–1980-as évek magyarországi római katolikus templomépítészetében. *Építés – Építészettudomány*, 47. évf. 3–4. sz. 323–359.

VAJK Ilona

- 1983 Kós Károly építészeti emlékei Kalotaszegen. *Tiszatáj*, XXXVII. évf. 12. sz. 36–43.

VARIN, A. E.

- 1861 *L'architecture pittoresque en Suisse ou choix de constructions rustiques prises dans toutes les parties de la Suisse*. Paris: Morel.

VINCZE Zoltán

- 2014 Kós Károly – előítélet és bizalom között. *Művelődés*, LXVII. évf. 11. sz. 23–25.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

- 2010 Tisztább képletek – A kortárs szakrális építészet Magyarországon. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. (Modell of the Universe. Contemporary Hungarian*

- Church Architecture.*) Basa Péter emlékének. *A debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központban 2009. március 21. – június 28. között rendezett kiállítás katalógusa.* [Második bővített kiadás] Debrecen: MODEM, 34–43.
- 2016 A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái. Egy tipológiai rendszer alapvetései. *Architectura Hungariae*, XV. évf. 3. sz. 157–170.
- VUKOSZÁVLYEV Zorán – URBÁN Erzsébet
- 2016 Magyarország templomépítésze 1945–1964 között: Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány*, 44. évf. 3–4. sz. 247–315.
- WETTSTEIN Domonkos
- 2018 *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979).* Doktori értekezés. Budapest: BME Építésmérnöki Kar, Csonka Pál Doktori Iskola.
- XÁNTUS János
- 1872 A magyar népismeji kiállításról. *Fővárosi Lapok*, IX. évf. 62. sz. 267. 1872. március 16.
- ZEIDLER Miklós
- 2002 A magyar irredenta kultusz a két világháború között. (Regio könyvek) Budapest: Teleki László Alapítvány.
- ZICHY István
- 1993 Napló (részletek). [A részleteket válogatta: Keserü Katalin] *A Gödöllői Városi Múzeum Évkönyve (Annales Musei Gödöllöiensis)*, 1992. évf. 146–169.

ÁGNES FÜLEMILE

THE KALOTASZEG TOWER MOTIF AS AN ICONIC ARCHITECTURAL SYMBOL

Keywords: four-turreted tower, vernacular wooden architecture, architectural iconography, search for national style, Kalotaszeg region, Reformed Presbyterian church architecture

Kalotaszeg is one of the most iconic ethnographic landscapes of the Carpathian Basin, with a significant artistic and scientific representation and an elevated place in public thinking. The “image” of the region is the result of a complex symbolization process that has been ongoing for over a century. This study highlights a specific formal element in the wide-ranging topic of Kalotaszeg’s influence on Hungarian national architecture. Focusing on the iconography of the “church tower of Kalotaszeg” as a motif, it reviews the symbolic meanings associated with

its use in architecture (and, to a lesser extent, visual arts). The author outlines the process that began in the 1870s and was embedded in the contemporary international context of interest in vernacular expressions in architecture, when, as part of the construction of a national culture and in search of a folk-inspired national architecture, this particular type of tower became a prominent symbol with multiple meanings. The form was partially de-sacralized and used to enhance the representativeness and symbolism of temporary exhibition installations and secular public buildings. After 1920 and in the period between 1940–1945, it was imbued with political content as a powerful symbol of Transylvania. It also became a defining identity marker of the new Reformed Presbyterian church architecture between the two world wars, and then it returned in this capacity after the regime change in 1989. The study is illustrated with rich visual material.